

Grijs worden is niet zwart-wit

*Een fenomenologisch onderzoek naar de ervaring van ouderdom onder
Minderbroeders Franciscanen in Nederland*

Auteur: Thessa Wijnanda Thölking
Studentnummer: 1021192
Eerste lezer: dr. E.J. van Wijngaarden
Tweede Lezer: dr. M. Visse
Examinator: prof. dr. C.J.W. Leget

Masterthesis Zorgethiek en Beleid
Universiteit voor Humanistiek
Utrecht, 11 juli 2018

DE VLIER

*De vlier heeft twee manieren:
één knoestig, hout met bast,
één snel omhoog, en hol als riet
wat vreemd aan één boom past.*

Judith Herzberg. (1994). Doen en laten: Een keuze uit de gedichten.
Amsterdam: Uitgeverij Maarten Muntinga (p. 164)

Voorwoord

“Zij dragen nog vrucht als zij oud zijn”

(Ps. 92:15a Nieuwe Bijbelvertaling)

Voor u ligt mijn masterthesis “Grijs worden is niet zwart-wit” waarmee ik de masteropleiding Zorgethiek en Beleid aan de Universiteit voor Humanistiek afsluit. Ik heb het afgelopen jaar veel geleerd van docenten en medestudenten over de meest uiteenlopende thema’s op gebied van zorgethiek, beleid, ethische competenties en het doen van onderzoek. Ik wil graag van de gelegenheid gebruik maken om iedereen die hieraan heeft bijgedragen te bedanken.

In het bijzonder wil ik de Minderbroeders Franciscanen bedanken voor de gelegenheid die zij mij gegeven hebben om binnen hun gelederen onderzoek te mogen doen. Ik heb het als een bijzonder voorrecht ervaren om een inkijkje te krijgen in de manier waarop de broeders met elkaar leven. Mijn dank gaat uit naar het bestuur en de Commissie Ouderenzorg voor de toestemming om onderzoek te mogen doen en het ondersteunen van de totstandkoming van dat onderzoek. In het bijzonder wil ik Tonny van den Heuvel en Ton Peters noemen die namens de Commissie Ouderenzorg ons aanspreekpunt waren en broeders hebben uitgenodigd deel te nemen aan dit onderzoek.

Daarmee kom ik bij de mensen aan wie ik mijn grootste dank verschuldigd ben: de broeders die zo ruimhartig waren om hun ervaringen met mij te delen. De interviews met hen vormen de kern van dit onderzoek. Ik heb de interviews als bijzondere en vruchtbare gesprekken ervaren, wat ik met het bovenstaande citaat uit de Psalmen heb willen uitdrukken. Ik ben erg dankbaar voor het vertrouwen, de tijd en de gastvrijheid die ik heb gekregen. Ook wil ik hier mijn dank uitspreken voor de gastvrije wijze waarop we ontvangen zijn in de verschillende gemeenschappen.

Tot slot wil ik de overige mensen bedanken die mij geholpen hebben bij het schrijven van deze thesis. Allereerst mijn begeleidster dr. Els van Wijngaarden voor alle heldere feedback en behulpzame inzichten. Daarnaast wil ik alle vrienden, familie en studiegenoten bedanken die me hebben ondersteund in dit onderzoek met bemoedigende woorden of het meedenken en -lezen. In het bijzonder Karlijn voor alle gezamenlijke werksessies en de eeuwige bereidheid om mee te denken en Anniek omdat het ontzettend fijn was deze thesis zij-aan-zij met haar te schrijven.

Thessa Wijnanda Thölking, 11 juli 2018

Samenvatting

Introductie: Ten gevolge van een te eenzijdige (negatieve) belichting van ouderdom in onze samenleving wordt mogelijke ouderdomsproblematiek verergerd. Om tegenwicht te bieden aan deze beelden is er een behoefte aan genuanceerde, betekenisvolle verhalen over ouderdom. Hiervoor is een diepgaander en genuanceerder inzicht in de ervaring van ouderdom nodig. Dit inzicht is in dit onderzoek gezocht bij Minderbroeders Franciscanen omdat zij in het kader van ander zorgethisch onderzoek blijk gaven van een bijzondere omgang met ouderdom.

Hoofdvraag: Wat is de essentie van de geleefde ervaring van ouderdom van vitale Minderbroeders Franciscanen en welk licht werpt die ervaring op centrale zorgethische inzichten?

Methode: Dit onderzoek is uitgevoerd door middel van een fenomenologische *Reflective Lifeworld Approach* (RLA). Er zijn diepte-interviews gehouden met zes broeders.

Bevindingen: De rode draad van de geleefde ervaring van de broeders is ‘een steeds veranderende verstrengeling tussen verlies en ontwikkeling’. Deze rode wordt verder uitgediept in de vijf thema’s: 1) bittere smaak van verlies; 2) verrijking als zoete bijmaak van verlies; 3) aan de zijlijn komen te staan; 4) waardevolle ontplooiingen aan de zijlijn; en 5) verbroederd zijn.

Conclusie: De rode draad van dit onderzoek weerspiegelt het dynamische aspect van betekenis dat laat zien dat betekenis niet alleen verloren wordt in de ouderdom, maar ook uitgediept kan worden of hernieuwd kan worden gevonden. Om diepgaandere inzichten te verkrijgen in ouderdom zou de zorgethiek dit dynamische aspect meer op de voorgrond moeten stellen van het zorgethische inzicht betekenis. Dit inzicht is nodig om alternatieve beelden van ouderdom op het spoor te komen die tegenwicht bieden aan de huidige negatieve beeldvorming. De bevindingen van dit onderzoek laten namelijk ook zien deze negatieve beelden door de relationele verbondenheid van mensen een negatieve invloed hebben op de ervaring van ouderdom. Deze relationele verbondenheid van mensen moet tevens breed opgevat worden als een verbinding van mensen met hun hele omgeving om een zo volledig mogelijk beeld te krijgen van de ervaring van betekenis bij ouderen en niet enkel het intermenselijke.

Inhoudsopgave

Voorwoord	iii
Samenvatting	iv
Inhoudsopgave.....	1
1. Probleemstelling	3
1.1 Aanleiding	3
1.2 Maatschappelijke probleemstelling	3
1.3 Wetenschappelijke probleemstelling.....	5
1.4 Vraagstelling	8
1.5 Doelstelling	8
2. Theoretisch kader	9
2.1 Conceptuele verkenning	9
2.2 Conclusie	16
3. Methoden	17
3.1 Onderzoeksbenadering	17
3.2 Casusdefinitie en onderzoekseenheid.....	18
3.3 Dataverzameling.....	19
3.4 Data-analyse	20
3.5 Ethische overwegingen.....	21
4. Bevindingen	23
4.1 ‘Rode draad’	23
4.2 Bittere smaak van verlies.....	23
4.3 Verrijking als zoete bijmaak van verlies.....	26
4.4 Aan de zijlijn komen te staan	29
4.5 Waardevolle ontplooiing aan de zijlijn.....	31
4.6 Verbreederd zijn.....	33
5. Discussie	38
5.1 Het gevaar van negatieve beelden	38
5.2 Het belang van ‘ertoe doen’	39
5.3 De dynamiek van betekenis.....	40
5.4 Een brede visie van relationaliteit	43
5.5 Het tot uiting komen van verbinding.....	44
5.6 Geloof en samenwonen	45
6. Conclusie	47
7. Kwaliteit	49
7.1 Grondigheid.....	49
7.2 Relevantie.....	50

7.3 Resonantie	51
7.4 Reflexiviteit	51
Literatuur	52
Bijlagen	58
Bijlage 1 - Informatiebrief	58
Bijlage 2 - Informed consent	61
Bijlage 3 - Semi-gestructureerde interviewgids	62
Bijlage 4 - Illustratieve fragmenten uit reflectieverslagen	63
Bijlage 5 - Analysevoorbeeld	64

1. Probleemstelling

1.1 Aanleiding

In 2016 promoveerde dr. Els van Wijngaarden aan de Universiteit voor Humanistiek op het onderwerp voltooid leven. Naar aanleiding van dit promotieonderzoek is zij uitgenodigd door de Minderbroeders Franciscanen om met hen te spreken over het thema ‘voltooid leven’ in hun eigen omgeving. Veel broeders verkeren namelijk op hoge leeftijd en het religieuze instituut waarin de broeders leven lijkt een vorm van voltooiing nabij gezien het teruglopende aantal roepingen (Van Wijngaarden, 2018). Deze gesprekken met de Minderbroeders Franciscanen gaven blijk van een bijzondere en indrukwekkende wijze van spreken over deze thematiek. De interesse in deze bijzondere omgang met ouderdom inspireerde dr. Els van Wijngaarden tot een gevalsstudie naar ouderdom onder deze broeders.

De mogelijkheid om aan dit onderzoek mee te werken werd aangeboden als masterthesis in kader van de opleiding Zorgethiek en Beleid. Ik ben op dit onderzoeksvoorstel ingegaan vanuit een persoonlijk interesse – ontstaan door op te groeien met een broertje met Downsyndroom - in mensen die niet vanzelfsprekend voldoen aan het heersende ideaalbeeld in onze samenleving van de onafhankelijke, zelfredzame, maatschappelijk productieve en succesvolle burger. In haar proefschrift beschrijft Els van Wijngaarden (2016) hoe deze ideaalbeelden sommige ouderen het gevoel kunnen geven gemarginaliseerd te zijn. Ik hoop met dit onderzoek een bescheiden steentje bij te kunnen dragen aan het reeds bestaande en toekomstige onderzoek naar ouderdom en hoop dat de ouderdom daarmee steeds minder in de marges van onze samenleving zal bestaan.

Aangezien Anniek Dortmans de interesse in dit onderzoek met mij deelde, is de mogelijkheid ontstaan om de capaciteiten van dit onderzoek uit te breiden. Hierdoor kan dit onderzoek gezien worden als onderdeel van een tweeluik bestaande uit twee mastertheses over de ervaring van ouderdom van Minderbroeders Franciscanen. Anniek zal het ene deel van het tweeluik verzorgen, waarin zij de broeders op hele hoge leeftijd zal interviewen ($\pm$ 80 jaar en ouder). In mijn onderzoek zullen de interviews gehouden worden met de jongere broeders ($\pm$ 60 – 80 jaar), die daardoor meer zorg voor medebroeders dragen.

1.2 Maatschappelijke probleemstelling

De ouderdom wordt een steeds belangrijker levensfase in Nederland. Ten eerste neemt het aantal ouderen door de vergrijzing rap toe; het is de verwachting dat in 2040 meer dan een kwart van de Nederlandse bevolking ouder dan 65 jaar zal zijn (CBS, 2017; RIVM, 2018). Ten tweede vindt er binnen deze groep ook een verschuiving plaats naar de oudere leeftijden

(Garssen, 2011). Zo wordt er verwacht dat de alleroudsten – 80 jaar en ouder – in 2050 10% van onze bevolking zullen uitmaken en dat het aantal inwoners van 100 jaar en ouder tot 2040 zal verviervoudigen (Garssen, 2011; RIVM, 2018). Al met al zullen er in Nederland steeds meer ouderen en meer ouderen op hogere leeftijd zijn.

Hoewel de ouderdom een veelomvattende levensfase is, is confrontatie met verlies bijna onvermijdelijk onderdeel van deze fase: verlies van fysieke mogelijkheden door verminderde gezondheid, (chronische) ziekte en beperkingen (De Lange, 2007; Fischer, Norberg & Lundman, 2008; Hertogh, 2010; Hupkens, Machielse, Goumans & Derkx, 2016; Narayanasamy et al., 2004; Sjöberg, Beck, Rasmussen & Edberg, 2017), verlies van cognitie (Fischer et al., 2008), verlies van naasten (De Lange, 2007; Fischer et al., 2008; Hupkens et al., 2016; Sjöberg et al., 2017), en verlies van controle (De Lange, 2007). Het blijkt dat ouderen vaak meer moeite hebben met het betekenis geven aan de veranderde situatie dan ze moeite hebben met de directe gevolgen van deze veranderingen (Hertogh, 2010, p. 13). Ten gevolge van het verlies kunnen sommige ouderen namelijk het gevoel dat hun leven minder zinvol is (Hupkens et al., 2016, p. 9). Dit gevoel van zinloosheid komt ook sterk naar voren wanneer ouderen het gevoel hebben geen maatschappelijke bijdrage meer te kunnen leveren (Baars, 2007; Narayanasamy et al., 2004; Van Wijngaarden, 2016).

Deze gevoelens kunnen van invloed zijn op het welbevinden van ouderen (Hupkens et al., 2016) en dragen waarschijnlijk bij aan het veelvuldig voorkomen van depressie bij ouderen (Baars, 2007, p. 55). De Nederlandse Vereniging voor Vrijwillig Levenseinde (NVVE) geeft aan dat sommige ouderen zelfs zodanig aan zinloosheid lijden dat dit de vorm aanneemt van “existentieel lijden” (Schnabel et al., 2016, p. 30), waardoor het leven als voltooid gezien kan worden (Schnabel et al., 2016). Hoogleraar Ethiek van de Zorg voor Kwetsbare Ouderen Hertogh (2010) vraagt in zijn oratie om onderzoek naar “hulpbronnen” (p. 14) voor “een geslaagde adaptatie” (p. 14); daarbij is aandacht voor zingeving volgens hem van belang. Hij ziet hierin een belangrijke rol weggelegd voor ethiekonderzoek “naar zinvolle rolmodellen” (p. 15) om ouderen te inspireren. Vooralsnog wordt aan deze behoefte volgens Hertogh (2010) nauwelijks tegemoetgekomen, omdat de aandacht in onderzoek vooral uitgaat naar “preventie en risicoreductie” (p. 13). De Minderbroeders Franciscanen zouden door hun bijzondere manier van spreken over de ouderdom potentieel zulke rolmodellen kunnen zijn.

De negatieve beeldvorming van ouderen en de ouderdom in onze samenleving is een bijkomend probleem naast de ervaringen van zinloosheid die sommige ouderen ervaren (Baars, 2007, p. 55-56). De hierboven beschreven aftakeling en zinloosheid is vaak onderdeel

van het ouder worden, maar er bestaan wel degelijk ook positieve aspecten (De Juan Pardo, Russo & Roqué Sánchez, 2018, p. 9). Ouder worden kan namelijk ook wijsheid, spirituele groei, verrijking en ruimte om het leven betekenis te geven opleveren (De Juan Pardo et al., 2018; Fischer et al., 2008; Hupkens et al., 2016). Er zijn bijvoorbeeld genoeg ouderen op hoge leeftijd die hun gezondheid als goed ervaren (Baars, 2007, p. 56) en het blijkt ook dat een ruime meerderheid van de ouderen in verzorgings- of verpleeghuizen zich (erg) gelukkig voelt (SCP, 2017).

Onze vooronderstellingen over het ouder worden zijn echter “onnodig zwartgallig” (Baars, 2007, p.57). Ook als er over het imago van het verpleeghuis wordt gesproken wordt het woord “zwartgallig” (Jonkers, 2017, para. 2, Nooit naar buiten) gebruikt. Het lijkt erop dat Westerse samenlevingen zich afwijzend verhouden jegens ouderen (Tornstam, 2005, p. 32-33). De Lange (2007) schrijft “de bejaarde mag eenvoudig niet meer bestaan” (p. 47) en volgens Hertogh (2010) “staan [we] met de rug naar de vierde levensfase – of ijveren [we] zelfs voor vrijwillige levensbeëindiging van ouderen met een zogenaamd voltooid leven” (p. 4). Baars (2007) stelt dat de negatieve beeldvorming van ouderen de ouderdomsproblemen verergert (p. 57). Deze aanname wordt in Van Wijngaardens (2016) onderzoek naar mensen die hun leven als voltooid achten, bevestigd: *“it seems that the idea that life is no longer worth living is partly constituted by a societal idea that old-age dependencies seriously compromise one’s autonomy and dignity”* (p. 203). Dit maatschappelijke element van ouderdomsproblematiek laat zien dat we niet louter te maken hebben met individuele problematiek, maar met een collectief probleem (Van Wijngaarden, 2016).

Het blijkt dus dat een te eenzijdige belichting van ouderdom negatieve gevolgen kan hebben voor het maatschappelijke beeld hiervan en dientengevolge voor de ervaring van ouderdom door ouderen zelf. Om het maatschappelijke beeld van ouderen bij te stellen is er een vraag naar genuanceerde verhalen over ouderdom, die niet enkel gefocust zijn op de ‘zwartgallige’ kant van het ouder worden. Deze behoefte heeft overeenkomsten met de eerder geconstateerde vraag van Hertogh (2010) naar “zinvolle rolmodellen” (p. 15). Ook hier komt de vraag voort uit een te eenzijdige focus op ouderdom.

1.3 Wetenschappelijke probleemstelling

Beide vragen – de vraag naar genuanceerdere verhalen over ouderdom en de vraag naar aandacht voor zingeving – worden ook in de wetenschappelijke literatuur over ouderdom uitgesproken. Zo stellen De Juan Pardo et al. (2018) dat de algehele ervaring van de ouderdom nog maar door weinig onderzoekers beschreven is (p.10) en stellen Crowther,

Parker, Achenbaum, Larimore & Koenig (2002) dat interventiemodellen die ‘succesvol ouder worden’ ondersteunen – in dit geval het model van Rowe en Kahn – ten onrechte aan spiritualiteit voorbijgegaan. Deze belangstelling voor zingeving – die overlap vertoont met spiritualiteit (Hupkens et al., 2016, p.3) – wordt niet alleen op gebied van ouderdom gezien, maar wordt steeds breder op wetenschappelijk gebied herkend. Zo vormt betekenis bijvoorbeeld een onderdeel van de nieuwe definitie van gezondheid van Huber et al. (2011) en pleit hoogleraar Zorgethiek Leget (2013) er in zijn oratie voor om meer over de “betekenisdimensie” (p. 21) na te denken in de zorgethiek.

Uit het review van Hupkens et al. (2016) over bronnen van betekenis voor ouderen blijkt dat ‘verbinding’ een belangrijke bron van betekenis is. Verbinding wordt hier in brede zin verstaan als verbinding met “*self, others, something greater than oneself and society*” (p. 6). Ook in empirische studies naar ouderdom wordt het belang van deze verbinding ervaren, met name wat betreft de verbinding met anderen (Fischer et al., 2008; Narayanasamy et al., 2004) en de verbinding met iets wat groter is dan het zelf zoals een religie of een God (Rykkje, Eriksson & Raholm, 2013; Narayanasamy et al., 2004).

Het belang van verbinding komt ook naar voren uit verschillende fenomenologische studies onder ouderen. In het onderzoek van Van Wijngaarden (2016) naar de geleefde ervaring van ouderen “die lijden onder het vooruitzicht verder te moeten leven en daarom een zelfgekozen levenseinde verkiezen” (p. 279) wordt de essentie van deze ervaring beschreven als “een kluwen van onvermogen en onwil om nog langer verbinding te maken met het leven” (p. 280). Het onderzoek van Sjöberg et al. (2017) naar existentiële eenzaamheid bij ouderen beschrijft een vergelijkbare essentie, namelijk “*being disconnected from life*” (p. 5) – het niet meer verbonden zijn met het leven. Deze studies laten zien dat het lijden aan eenzaamheid en het vooruitzicht verder te moeten leven gekenmerkt worden door het niet verbonden zijn met het leven en leggen daarmee het belang van een gevoel van verbinding bloot.

Gezien de betekenis van verbinding met onder andere iets groter dan het zelf en anderen lijkt het voor de hand liggend om ouderen – zoals de Minderbroeders Franciscanen - die religieus zijn en veel contacten hebben met anderen als verbonden te beschouwen. Deze aanname is echter te kort door de bocht aangezien onderzoek hiernaar een ambigu beeld laat zien. Hoewel religiositeit geassocieerd is met psychologisch en sociaal welbevinden (Bishop, 2008; Merakou et al., 2017), een verhoogde score op Antonovsky’s *sense of coherence* schaal (Merakou et al., 2017), en een verminderd voorkomen van depressieve symptomen op hoge leeftijd (Braam et al., 2004), laten sommige onderzoeken ook een minder duidelijke invloed

zien. Onderzoek naar Benedictijner monniken en nonnen laat bijvoorbeeld zien dat een onzekere verbinding met God de gevolgen van stress op depressie zowel kan verminderen als verergeren (Bishop, 2008). Ook in onderzoek naar religieuze betrokkenheid van ouderen buiten het klooster worden zowel stress verminderende als depressie uitlokkende gevolgen van religieuze betrokkenheid gezien (Braam et al., 2004).

Wat betreft contacten met anderen zijn vergelijkbare ambiguïteiten in onderzoek te vinden. In het review van Hupkens et al. (2016) werd gevonden dat relaties met andere mensen de enige gemeenschappelijke bron van betekenis zijn die in de door hen bestudeerde literatuur beschreven werd (p. 12). Zij noemen dit dan ook de belangrijkste bron van betekenis voor ouderen. Hierin beschrijven ze dat betekenis geput kan worden uit sociale rollen ten opzichte van anderen. Tegelijkertijd erkennen ze dat spanningen in deze rollen ook juist afbreuk kunnen doen aan het gevoel van betekenis (pp. 10-11). Ook in ander onderzoek blijkt de invloed van contacten met anderen niet altijd eenduidig te zijn. Zo blijkt dat ouderen die samenwonen in een woongroep niet bij voorbaat minder eenzaamheidsgevoelens ervaren dan ouderen die zelfstandig wonen (Korvemaker, 2016) en ook het onderzoek naar Benedictijner kloosterlingen van Bishop (2008) laat naast de ambiguïteiten rondom de verbinding met God ook ambiguïteiten zien wat betreft sociale contacten. Zo blijkt dat een mindere mate van vriendschap geassocieerd wordt met depressieve symptomen, terwijl dit tegelijkertijd ook lijkt te beschermen voor de negatieve gevolgen van stress.

Concluderend wordt de relevantie van de algehele ervaring en betekenis van ouderdom ook op wetenschappelijk gebied onderkend. Voor betekenis voor ouderen lijkt verbinding – breed opgevat - een belangrijke factor te zijn. Het blijkt ook dat onderzoek veel ambiguïteiten laat zien in de manier waarop verschillende elementen van verbinding – zoals religie, relaties en samenleven met anderen – van invloed zijn op het welzijn van de onderzochte ouderen. De Minderbroeders Franciscanen bieden een waardevolle mogelijkheid om inzicht te krijgen in de ervaring van ouderdom en om te onderzoeken hoe verbinding vorm krijgt in een context waarin religiositeit en het met elkaar samenleven in gemeenschappen een belangrijke rol speelt.

1.4 Vraagstelling

Hoofdvraag

Wat is de essentie van de geleefde ervaring van ouderdom van vitale Minderbroeders Franciscanen en welk licht werpt die ervaring op centrale zorgethische inzichten?

Deelvragen

1. Wat is de essentie van de geleefde ervaring van ouderdom van vitale Minderbroeders Franciscanen?
2. In welke vorm krijgt verbinding gestalte in deze ervaring?
3. Hoe wordt deze ervaring gekleurd door het samenleven met medebroeders die eveneens op leeftijd zijn?
4. Welk licht werpen de empirische bevindingen op de zorgethische theoretische inzichten relationaliteit en betekenis?

1.5 Doelstelling

Dit onderzoek beoogt diepgaand inzicht te geven in de ervaring van ouderdom van Minderbroeders Franciscanen, hoe zij verbinding ervaren, en welke rol hun specifieke manier van samenleven en betekenisgeving hierin speelt. Met de bevindingen uit dit onderzoek wordt gepoogd een bijdrage te leveren aan de zorgethische theorievorming over relationaliteit en betekenis. Bovendien wordt er met dit onderzoek een bescheiden poging gedaan om gehoor te geven aan de vraag naar genuanceerde rapportage over ouderdom en “zinvolle rolmodellen” (Hertogh, 2010, p. 15).

2. Theoretisch kader

Dit onderzoek wordt uitgevoerd vanuit een zorgethisch perspectief. De zorgethiek is een interdisciplinair ethisch perspectief waarin de vraag ‘wat het moreel goede is in een particuliere situatie’ centraal staat (Leget, Van Nistelrooij & Visse, 2017). Vanuit een zorgethische perspectief is het moreel goede namelijk niet te vatten in universele regels, maar heeft het een aspect dat in particuliere situaties verkend moet worden (Leget et al., 2017). Om het moreel goede op het spoor te komen, wordt er een theoretisch kader als lens gebruikt om de particuliere situatie te onderzoeken. Het theoretische kader van de zorgethiek wordt gevormd door theoretische discussie en empirisch onderzoek (Leget et al., 2017). Dit kader heeft geen vastomlijnd karakter maar wordt voortdurend gevoed en aangescherpt door nieuwe empirische en theoretische inzichten (Leget et al., 2017). Dit onderzoek zal op vergelijkbare wijze een bescheiden bijdrage proberen te leveren aan het theoretische kader van de zorgethiek door de bevindingen in de discussie met behulp van de hieronder uitgewerkte concepten te interpreteren en door een licht te schijnen op dit theoretische kader met behulp van de bevindingen.

2.1 Conceptuele verkenning

Het zorgethische theoretisch kader bestaat uit een aantal gedeelde inzichten (Leget et al., 2017). Zoals uit de probleem- en vraagstelling naar voren komt staan in dit onderzoek de inzichten relationaliteit en betekenis centraal.

Relationaliteit

In de probleemstelling wordt gesteld dat relaties met mensen de belangrijkste bron van betekenis zijn voor ouderen (Baars & Phillipson, 2013; Hupkens et al., 2016; Machielse, 2017). Ook in de zorgethiek spelen deze relaties met anderen een belangrijke rol: relationaliteit is een van de acht gedeelde inzichten die centraal staat in de zorgethiek (Leget et al., 2017). Om aan de hand van de bevindingen op dit inzicht te kunnen reflecteren, wordt hieronder uitgewerkt wat relationaliteit in de zorgethiek inhoud.

In de zorgethiek wordt er uitgegaan van een relationeel wereldbeeld. Dit wereldbeeld is al terug te vinden in een van de eerste zorgethische teksten van Gilligan (1982) waarin de ethische redenering van scholiere Amy centraal staat. Zij redeneert niet vanuit een individualistisch wereldbeeld, maar ziet “*a world comprised of relationships rather than of people standing alone, a world that coheres through human connection*” (p. 29). Met dit relationele wereldbeeld is de zorgethiek kritisch op het hooggeplaatste moderne principe

‘autonomie’ en het daarmee gepaarde beeld dat mensen individualistische en onafhankelijke wezens zijn (Vosman & Niemeijer, 2017).

Dat de mens als inherent relationeel gezien wordt, hangt nauw samen met een van de andere zorgethische inzichten, namelijk kwetsbaarheid. Vanuit zorgethisch perspectief wordt gesteld dat alle mensen kwetsbaar zijn en daardoor afhankelijk zijn van elkaars zorg (Kittay, 1999, pp. 66-67). Dit afhankelijkheidsprincipe rijmt niet met het heersende autonomieprincipe en diensengevolge ziet de zorgethiek de mens als relationeel en afhankelijk van elkaar.

Deze afhankelijkheid en kwetsbaarheid is extra sterk aanwezig binnen zorgrelaties. Binnen de zorgethiek is er daarom vooral veel geschreven over relationaliteit in formele en informele zorgrelaties (Kittay, 1999; Van Heijst, 2005). Zo stelt Van Heijst (2005, 2012) bijvoorbeeld dat zorg fundamenteel relationeel is. Het relationele mensbeeld van de zorgethiek behelst echter meer dan enkel relationaliteit in de zorg. Deze visie kan verder uitgewerkt worden met behulp van het denken van Ricoeur (1992). Hij schrijft over de narratieve identiteit van de mens (Van Nistelrooij, Visse, Spekkink & De Lange, 2017). Met deze narratieve identiteit wordt beschreven hoe de identiteit van het zelf vorm krijgt door anderen waarmee het zich identificeert. Anderen worden dus onderdeel van de eigen identiteit en men is daardoor hoogstens co-auteur van de eigen identiteit (Van Nistelrooij et al., 2017). In dit mensbeeld zijn mensen dus zodanig met elkaar verbonden dat ze onderdeel zijn van elkaar. Ricoeur (1992) verwoordt zelf: “*one cannot be thought of without the other*” (p. 3).

Ook in de definitie van zorg van politiek-zorgethische denker Tronto (1993) schemert een vorm van relationaliteit door. Zij omschrijft zorg als:

a species activity that includes everything that we do to maintain, continue, and repair our ‘world’ so that we can live in it as well as possible. That world includes our bodies, our selves, and our environment, all of which we seek to interweave in a complex, life-sustaining web (p. 103)

In deze definitie stelt Tronto (1993) onze wereld gelijk aan een web waarin mensen met zichzelf en hun omgeving verbonden zijn. In de verbondenheid met de omgeving klinkt ook een zekere vorm van relationaliteit in de traditionele zin door: mensen zijn verbonden met elkaar. De verbondenheid kan hier echter veel breder ingevuld worden. Mensen zijn niet enkel met elkaar verbonden, maar met hun hele omgeving.

In de filosofische stroming fenomenologie lijkt een vergelijkbare visie gevonden te kunnen worden op een nog breder niveau. Niet alleen mensen zijn verwickeld met hun omgeving, maar alle fenomenen/ervaringen zijn gericht op iets in de wereld (Dahlberg, Dahlberg & Nyström, 2008). Dit wordt het principe van intentionaliteit genoemd en houdt in dat ervaringen niet los kunnen bestaan van de wereld, maar daar altijd in geworteld zijn.

Uit het voorgaande blijkt dat het inzicht relationaliteit betrekking heeft op de manier waarop de mens gezien wordt in de zorgethiek. Deze onlosmakelijke verbondenheid met elkaar blijkt ook geleidelijk over te gaan in een verbondenheid met de omgeving: de wereld waarin mensen leven. Zo schuurt het inzicht relationaliteit naast het inzicht kwetsbaarheid ook aan het inzicht contextualiteit.

In dit onderzoek zullen beide invullingen van het concept relationaliteit - de smallere narratieve identiteit van Ricoeur (1992) en de bredere invulling aan de hand van de definitie van zorg van Tronto (1993) – gebruikt worden om vast te stellen welke inzichten de bevindingen van dit onderzoek werpen op de problemen van zinloosheid en negatieve beeldvorming die in de maatschappelijke probleemstelling geschetst worden. Andersom zal met behulp van de bevindingen gekeken worden welke van deze twee invullingen het meest geschikt is om een volledig en genuanceerd beeld van de broeders te schetsen, zoals in de doelstelling is gesteld.

Betekenis

Uit de probleemstelling blijkt betekenis, net als relationaliteit, belangrijk te zijn in de ouderdom. Hertogh (2010) beschrijft dat betekenisgeving nodig is om met de veranderingen van de ouderdom om te kunnen gaan en Van Wijngaarden (2016) beschrijft in haar onderzoek dat de ervaring dat het leven voltooid is, sterk verbonden is met het gevoel zinloos te zijn. Ook binnen de zorgethiek is betekenis een belangrijk concept. Leget (2013) stelt namelijk “dat het goede dat binnen de ethiek op het spel staat, slechts waargenomen kan worden door de betrokkenen in zoverre het betekenisvol is” (p. 16). Hij stelt dat in deze betekenis het “fundament” (p. 23) ligt van datgene wat wij als mensen doen en dat we deze betekenis nodig hebben om te begrijpen waarom wij doen wat wij doen. Hij vertaalt dit ook naar de bovengenoemde definitie van zorg van Tronto (1993): “juist door de betekenisdimensie te benadrukken [wordt] duidelijk (...) waarom we de wereld überhaupt willen ‘in stand houden, continueren en herstellen’, omdat het ons iets zegt over waar dat ‘zo goed mogelijk kunnen leven’ uit bestaat.” (Leget, 2013, p. 21). Dit inzicht legt de morele component van betekenis bloot. Voor Hupkens et al. (2016) is deze morele component datgene wat betekenis

onderscheidt van welbevinden. Bij betekenis gaat het om het ‘goede’ leven in morele zin en niet enkel over psychologisch welbevinden. Dit inzicht helpt in dit onderzoek om de betekenisdimensie van de bevindingen niet te reduceren tot psychologisch dimensies zoals dat nu veelal gebeurt in medisch onderzoek naar ouderdom (Hertogh, 2010, p.13), maar om tot een vollediger en genuanceerder beeld van de ouderdom te komen.

Ondanks het hierboven beschreven belang van betekenis signaleert Leget (2013) echter dat betekenis steeds meer naar de achtergrond verdwijnt in onze maatschappij door de sterke aanwezigheid van het natuurwetenschappelijke en neoliberale denken (Vosman & Baart, 2017). Nut, efficiëntie en economische winst staan centraal en als betekenis hier niet causaal aan bij lijkt te dragen, is daar weinig ruimte voor. Dat het moeilijk vast te pinnen is wat ‘betekenis’ eigenlijk inhoudt, draagt ook niet bij aan de positie van betekenis in deze natuurwetenschappelijk en liberaal gekenmerkte maatschappij. Het onbepaalde, maar toch essentiële karakter van betekenis blijkt ook uit het onderstaande citaat waarin zingeving voor mensen gelijk gesteld wordt aan water voor vissen:

Zo moeilijk als het voor een vis is om uit te leggen wat water is, zo moeilijk vinden mensen het doorgaans om duidelijk te maken wat zingeving is. En toch kunnen we niet zonder leven. [...] Pas wanneer we uit ons gewone doen en laten geworpen worden, beginnen we naar zingeving te snakken zoals een vis die op het droge ligt. (Van Leeuwen, Leget en Vosselman, 2016, p. 14)

Belangrijk om op te merken is dat hier over ‘zingeving’ gesproken wordt en niet over ‘betekenis’. Toch worden met deze termen waarschijnlijk een redelijk vergelijkbare inhoud bedoeld. Over de terminologie rondom betekenis is namelijk geen consensus (Leget, 2013). Leget (2013) spreekt zelf over vier lagen van betekenis en geeft aan dat er voor de vierde laag gesproken wordt van “existentiële betekenis”, “zinfragen” en “spiritualiteit” (p. 19). Dat er zo veel benamingen zijn voor betekenis, hangt mogelijk samen met de karakteristieken van betekenis. Leget (2013) stelt dat het mogelijk is “dat hier nooit een begrip gevonden zal worden dat in iedere context de gewenste betekenisinhoud kan oproepen” (p. 30). Hupkens et al. (2016) brengen een onderscheid tussen ‘spiritualiteit’ en ‘betekenis’ aan door te stellen dat ze overlap hebben, maar dat er bij spiritualiteit ook een mate van transcendentie aanwezig moet zijn. Toch is ook dit onderscheid niet eenduidig, aangezien in hun bevindingen transcendentie ook bij de ervaring van betekenis een rol blijkt te spelen.

In dit onderzoek zal de term ‘betekenis’ gehanteerd worden. Enerzijds omdat het beter aansluit bij de huidige benaming van dit inzicht als ‘betekenis’ in de zorgethische literatuur (Leget, 2013), anderzijds omdat andere termen inhoudelijk minder in lijn zijn met het zorgethische perspectief van betekenis en daarmee de wijze waarop betekenis in dit onderzoek wordt geconceptualiseerd. Zo hebben alle termen die ‘zin’ bevatten ongewenst een connotatie van doelmatigheid, alle termen met ‘geving’ een te actieve connotatie en dekt ‘spiritualiteit’ vooral een existentiële lading en minder het alledaagse (Leget, 2013). Deze verschillende aspecten zullen in het onderstaande worden toegelicht.

Om dan toch een poging te doen het inzicht betekenis uit te diepen, volgt een uiteenzetting van verschillende manieren waarop betekenis wordt uitgewerkt. Zowel Hupkens et al. (2016) en Leget (2013) stellen dat betekenis naar voren komt in de ‘grote vragen’ zoals “wat is de zin van het bestaan”¹ (Hupkens et al., p. 2) en “waar leef ik voor” (Leget, p. 23). Ook onderscheiden zij beiden verschillende ‘lagen’ van betekenis. Leget (2013) differentieert zoals hierboven genoemd in vier lagen: “feitelijke betekenis”, “beleving van een gebeurtenis”, “inbedding in een levensverhaal” en “existentiële betekenis” (pp. 18-19). In deze lagen schuift betekenis van feitelijk gebeurtenissen via hoe het “gevoelsleven geraakt wordt door [...] [die] gebeurtenissen” (p. 19) en hoe die gebeurtenis plaats krijgt in iemands biografie naar de diepste betekenislaag van de existentiële betekenis. Hupkens et al. (2016) maken enkel onderscheid in twee lagen. Ook zij spreken van een existentiële laag en noemen als tegenhanger van die laag de betekenis in het dagelijkse leven: “*daily meaning*” (p. 7). Omdat dit onderzoek een zo volledig en genuanceerd mogelijk beeld wil onthullen van de ouderdom zoals de broeders die beleven, zal betekenis dus ook op de breedst mogelijke manier opgevat worden. Er zal zowel naar alledaagse betekenissen als naar diepere betekenislagen gezocht worden om niet het risico te lopen dat er betekenissen buiten beeld vallen.

Er zijn naast meerdere lagen ook meerdere definities van betekenis in omloop. Zo gebruiken Hupkens et al. (2016) de definitie van Brandstätter, Baumann, Borasio & Fegg (2012) die betekenis als volgt definiëren:

a highly individual perception, understanding or belief about one's own life and activities and the value and importance ascribed to them. Meaning and purpose are related to terms like order, fairness, coherence, values, faith and belonging (...)
Meaning in life comprises the engagement in or commitment to goals or a life

---

¹ Eigen vertaling van “what is the meaning of life in general?”

framework and the subsequent sense of fulfilment and satisfaction or lack thereof. (p. 1046)

Leget (2013) daarentegen gebruikt voor de vierde betekenislaag het woord spiritualiteit en definieert dat begrip aan de hand van de definitie die Nolan, Saltmarsh & Leget (2011) hanteren:

Spiritualiteit is de dynamische dimensie van het menselijke leven die verband houdt met de wijze waarop personen (individueel en gemeenschap) betekenis, doel en transcendentie ervaren, tot uitdrukking brengen, en/of zoeken; en de wijze waarop zij verbonden zijn met het moment, met zichzelf, met anderen, met de natuur, met datgene wat betekenisvol en/of heilig is. (Leget, 2013, p. 31)

Zoals te zien is, lopen de definities wijd uiteen. Bij Brandstätter et al. (2012) ligt de nadruk op het ervaren van een waarde en belang en het vervullen van levensdoelen, terwijl het bij Nolan et al. (2011) in essentie gaat om het ervaren, uitdrukken of zoeken van iets. Brandstätter et al. (2012) noemen bijvoorbeeld ook veel aspecten in de wereld om iemand heen zoals eerlijkheid, orde en coherentie die een gegeven zijn, terwijl het bij Nolan et al. (2011) gaat om de manier waarop iemand met die wereld in verbinding is. Al met al ligt de definitie van Brandstätter et al. (2012) dus verder weg van de zorgethische aard van dit onderzoek door zijn doelmatige aard. In dit onderzoek zal dus aan de hand van de bevindingen, op vergelijkbare wijze als bij het inzicht relationaliteit, nagegaan worden welke aspecten van de definitie van Nolan et al. (2011) het belangrijkste zijn om een volledig en genuanceerd beeld te schetsen van de manier waarop de broeders betekenis ervaren.

De beide definities delen echter wel het aspect dat geen van beiden een duidelijk begrensde definitie kunnen geven. Nolan et al. (2011) spreken over een verbinding met dat wat 'betekenisvol' is. Dit betekenisvolle is heel breed in te vullen, waardoor de definitie breed blijft. Bij de definitie van Brandstätter et al. (2012) gebeurt iets vergelijkbaars doordat de notie "*belief about one's own life*" (p. 1046) heel breed in te vullen is en het begrip betekenis dus niet afbakt. Hierin weerspiegelen de definities dat betekenis een breed concept is dat moeilijk af te grenzen is. Daarom zal er geen definitie gebruikt worden om in de bevindingen te bepalen wat betekenisvol is, maar wordt er gepoogd om te laten emergeren wat er in de particuliere situatie van de broeders van betekenis is. Aspecten van de definities worden dan enkel, zoals hierboven toegelicht, gebruikt om over de bevindingen te reflecteren.

Een ander opvallend element uit de definitie van Brandstätter et al. (2012) is dat er enkel gesproken over een individuele perceptie van betekenis, terwijl Nolan et al. (2011) ook een gemeenschappelijk element van betekenis in hun definitie opnemen. Dit gemeenschappelijke aspect raakt aan een zorgethische kijk op betekenis, die nauw verbonden is met het relationele mensbeeld van de zorgethiek. Dit houdt in dat er gesteld wordt dat betekenis en zingevingen niet louter als individuele privéaangelegenheden gezien moeten worden, maar als maatschappelijke en relationele (Leget, 2013). De maatschappelijke waardering van ouderdom en de culturele context waarin ouderen leven, is bijvoorbeeld van grote invloed op de ervaring van betekenis en het gevoel van morele waarde van ouderen (Baars & Phillipson, 2013; Leget, 2013). Daarnaast worden, zoals ook al eerder aangegeven, menselijke relaties als belangrijke bron van betekenis voor ouderen aangemerkt (Baars & Phillipson, 2013; Hupkens et al., 2016; Machielse, 2017). De zorgethiek herkent zorgen voor elkaar ook als een betekenisvolle activiteit waarin door in relatie te staan tot de ander, uiting gegeven kan worden aan de eigen identiteit (Leget, 2013; Van Nistelrooij, 2014, pp. 246-248). De ander is een bron van betekenis die niet door een individu zelf te vervangen is. Zo verwijst Hertogh (2010) naar Ricoeur die stelt dat “de ander [...] ons [geeft], wat we niet in staat zijn aan ons zelf te geven en omgekeerd” (p. 9). Leget (2013) herkent in de ander ook nog een andere ‘functie’ dan het zijn van een bron van betekenis, namelijk iemand om betekenis mee te delen. Hij stelt dat mensen daarmee “tot de kern van wat het betekent om mens te zijn” (Leget, 2013, p. 22) komen en daarmee “wordt het leven verrijkt” (p. 22). Dit onderzoek zal dus alert zijn op de relationele aspecten van betekenis in de bevindingen om een diepgaand inzicht in de ervaringen van de broeders te onthullen. Met behulp van de bevindingen zal er vervolgens gereflecteerd worden welke aspecten van de ervaringen van de broeders er door deze relationele visie in beeld komen en wat hierdoor buiten beeld raakt.

Dat het belang van de ‘ander’ voor betekenis herkend wordt, kent binnen de zorgethiek nog een tweede aspect. Als betekenis namelijk als louter individuele aangelegenheid gezien wordt, bestaat het risico dat betekenis binnen de “vooronderstellingen van de Moderniteit” (Vosman, 2017, p. 66) opgevat wordt als iets maakbaars waar ouderen zelf verantwoordelijk voor zijn. De term ‘zin-geving’ versterkt dit ‘actieve’ element van betekenis. Binnen de zorgethiek wordt er namelijk juist ook onderkend dat, in tegenstelling tot veel hedendaagse overtuigingen, het leven niet enkel deze actieve kant kent. De nadruk op autonomie en activiteit in onze samenleving overschaduwde namelijk dat het leven ook voor een groot deel ondergaan wordt (Van Nistelrooij, 2014; Van Wijngaarden, 2016; Vosman, 2017, 2018). Betekenis kent, net zoals de rest van het leven, dus ook een passief element. Hupkens et al.

(2016) beschrijven deze passieve kant van betekenis ook in hun review. Zo stellen ze dat naast het creëren van betekenis, ouderen ook betekenis ontdekken. Het passieve en het actieve moeten echter niet als twee volledig gescheiden eenheden gezien worden. Van Nistelrooij (2014) stelt namelijk dat men door het omarmen van betekenis in een situatie die men ondergaat, ruimte kan creëren om te handelen. Het toe-eigenen van betekenis kan dus actieve ruimte in een passieve situatie opleveren. Activiteit en passiviteit blijken met elkaar verweven te zijn. Deze brede zorgethische opvatting van betekenis waarin ook passieve elementen onderkend worden, ondersteunen dit onderzoek om een zo genuanceerd mogelijk beeld van de ervaring van ouderdom van de broeders te schetsen.

Al met al blijkt betekenis een breed en gelaagd begrip te zijn dat veel verschillende aspecten kent. Aan het ene uiterste staat de ‘dagelijkse’ betekenis en aan het andere uiterste staan de diepste lagen van betekenis die raken aan wat het wezenlijke is in het leven. Volgens Leget (2013) is de diepste laag van betekenis dan ook “de diepste laag [...] waarop iemand begrepen kan worden en zich begrepen en gezien kan voelen” (p. 22). Tussen deze twee uitersten bestaan de verschillende schakeringen van betekenis: het relationele, het individuele, het maatschappelijke, het actieve, het passieve en de overige dimensies die betekenis kent. Zoals toegelicht, zullen deze verschillende dimensies van betekenis enerzijds sensibiliserend gebruikt worden om ook dimensies van betekenis in de bevindingen in beeld te krijgen die normaal minder op de voorgrond staan. Anderzijds zal er in dit onderzoek aan de hand van de bevindingen gereflecteerd worden op verschillende van de hierboven benoemde dimensies van betekenis. Uiteindelijk zal hiermee gepoogd worden om een zo diepgaand en genuanceerd mogelijk beeld van de ervaring van ouderdom van de broeders weer te geven om daarmee een bescheiden stap te zetten in het ‘oplossen’ van de problemen die in de probleemstelling geschetst zijn. Aangezien het andere zorgethische inzicht dat in dit onderzoek centraal staat ‘relationaliteit’ is, zal de nadruk liggen op deze dimensie van betekenis.

2.2 Conclusie

In het voorgaande zijn twee inzichten van de zorgethiek toegelicht, namelijk relationaliteit en betekenis. Deze twee inzichten zullen centraal staan bij de evaluatie van de ervaringen van de Minderbroeders Franciscanen. Hierbij wordt er zowel bekeken welk inzicht relationaliteit en betekenis in de ervaringen bieden als welk licht de ervaringen op relationaliteit en betekenis schijnen zoals het in de zorgethiek gebruikelijk is (Leget et al., 2017).

3. Methoden

3.1 Onderzoeksbenadering

In dit onderzoek is voor een fenomenologische benadering gekozen. Hierin wordt nagestreefd een gemeenschappelijk betekenis – een essentie - te beschrijven van de geleefde ervaring van een fenomeen (Creswell, 2007; Dahlberg et al., 2008; Van der Meide, 2015). In deze beschrijving wordt er gepoogd de rijkheid en meerduidigheid van de ervaringen te behouden en niet te reduceren of te verklaren (Van der Meide, 2015, p.24). Door dit uitgangspunt past de fenomenologische benadering uitstekend bij het doel van dit onderzoek om een genuanceerd beeld van ouderdom weer te geven. Zoals in de probleemstelling is beschreven, wordt ouderdom namelijk vaak te eenzijdig belicht terwijl de ouderdom juist een complex fenomeen is dat meerdere facetten kent en met veel ambiguïteiten gepaard gaat. In de fenomenologie wordt er gepoogd deze geleefde ervaring volledig tot zijn recht te laten komen (Husserl, in Dahlberg et al., 2008). Dit is dan ook het doel van de benadering: “*to approach the world as it is experienced, in all its variety*” (Dahlberg et al., 2008, p. 32). Het fenomeen wordt in een fenomenologisch onderzoek zo min mogelijk gereduceerd (Van Wijngaarden, 2015) en daardoor “belicht [het] de ambiguïteit en ambivalentie van ervaringen” (Van der Meide, 2015, p. 24). Deze fenomenologische benadering past ook bij de zorgethische aard van dit onderzoek, aangezien de geleefde ervaring van mensen een centrale rol inneemt in zorgethisch empirisch onderzoek omdat dit als een belangrijke bron wordt gezien van het moreel goede (Leget et al., 2017).

Uit de verschillende fenomenologische benaderingen is er in dit onderzoek gekozen voor de *Reflective Lifeworld Approach* (RLA) van Dahlberg et al. (2008). Deze benadering richt zich op de leefwereld van de deelnemende broeders. Deze leefwereld beschrijft de daadwerkelijke ervaringen van de deelnemers in tegenstelling tot de reflecties op en ideeën over deze ervaringen (Dahlberg et al., 2008). Om toegang te krijgen tot de leefwereld van de broeders en de essentie van de geleefde ervaring te ontdekken, is een open, reflectieve houding nodig (Van der Meide, 2014). De fenomenologische houding wordt door Dahlberg et al. (2008) beschreven als een houding waarin er niet geprobeerd wordt om “vast te leggen wat niet vast te leggen is” (p. 121).² Het proces om deze houding te faciliteren noemen zij ‘*bridling*’. Dit beschrijft het actief beteugelen van vooronderstellingen en het opschorten van voortijdig begrip (Dahlberg et al., 2008; Van Wijngaarden, 2015).

---

² Eigen vertaling

3.2 Casusdefinitie en onderzoekseenheid

Dit onderzoek is gehouden onder zes Minderbroeders Franciscanen. De zorgcoördinator en Commissie Ouderenzorg van de Minderbroeders Franciscanen hebben gezamenlijk zes broeders aangedragen om deel te nemen aan dit onderzoek. Aangezien dit onderzoek als een tweeluik is uitgevoerd en in dit deel van het tweeluik de relatief jongere en vitalere broeders onderzocht zijn, heeft de commissie voor dit onderzoek broeders geselecteerd die zij vitaal achten, die jonger zijn dan 80 jaar en die ooit zorg gedragen hebben voor oudere medebroeders. De gemiddelde leeftijd van de geïnterviewde broeders bedroeg 76 jaar. Aangezien er in fenomenologisch onderzoek gezocht wordt naar een gemeenschappelijke rode draad van de ervaring van een fenomeen, is het onderzoek er sterk bij gebaat een zo gevarieerd mogelijke bron van ervaringen te hebben om een daadwerkelijke gemene deler in deze ervaringen te vinden (Dahlberg et al., 2008, p. 175). De Minderbroeders Franciscanen zijn echter een redelijk homogene groep aangezien zij wat betreft geslacht, leeftijd, levensovertuiging en levensomstandigheden sterk overeenkomen. Om desondanks een zo gevarieerd mogelijke groep broeders aan te dragen, heeft de Commissie Ouderenzorg gepoogd om buiten deze vaststaande gegevens om toch ook variatie aan te brengen op andere aspecten. De twee belangrijkste punten waarop de commissie variatie aangebracht heeft zijn priesterschap en woonplaats. De zes broeders komen uit vier verschillende gemeenschappen in verschillende plaatsen en de helft van de broeders heeft geen priesteropleiding gevolgd.

De broeders zijn eenmalig geïnterviewd in hun eigen gemeenschap. De voorkeur ging hiernaar uit omdat de kans om een zo rijk mogelijke inkijk in de leefwereld van de broeders te krijgen waarschijnlijk groter was op een plek waar de broeders zich op hun gemak voelen, zoals de eigen woonomgeving. Bovendien gaf dit ook de mogelijkheid om letterlijk een inkijkje te nemen in de fysieke leefwereld van de broeders. Voorafgaand aan het afnemen van de interviews is gebruik gemaakt van de gastvrijheid van de Minderbroeders Franciscanen om één dag te gast te zijn in een gemeenschap om een beeld te vormen van de context waarin de broeders leven. De ervaringen die op deze dag zijn opgedaan en de gesprekken die gevoerd zijn, hebben geen onderdeel uitgemaakt van de onderzoekseenheid, maar hebben als voorbereiding gediend.

3.3 Dataverzameling

De zes broeders zijn allen per post door de minister provinciaal uitgenodigd om deel te nemen aan het onderzoek. De broeders zijn vervolgens benaderd door de zorgcoördinator die hen aan de hand van een informatiebrief over het onderzoek heeft geïnformeerd (zie bijlage 1). Alle zes broeders hebben ingestemd met deelname en *informed consent* gegeven (zie bijlage 2).

In de periode van 26 maart tot 24 april is bij elke broeder een diepte-interview afgenomen. Gemiddeld duurden de interviews 100 minuten. In deze interviews werd getracht beschrijvingen van concrete geleefde ervaringen van ouderdom te verzamelen. Door een open, explorerende wijze van interviewen is geprobeerd een zo rijk mogelijke inkijk in de leefwereld van de deelnemers krijgen (Dahlberg et al., 2008).

De interviews werden ondersteund door een vooraf opgestelde, beperkte interviewgids (zie bijlage 3) om een paar handvaten te bieden, maar wel met een open karakter en zonder de bedoeling om het interview hiermee te sturen. De hoofdvraag van de interviews was: “Kunt u omschrijven wat het voor u betekent om X jaar oud te zijn?”. Om zo dicht mogelijk bij de leefwereld van de broeders te komen, werd er doorgevraagd op de gegeven antwoorden en werden broeders aangemoedigd om meer te vertellen over hun ervaringen, momenten te omschrijven of concrete voorbeelden te geven waarin de ervaring plaatsvond. Om in deze aanmoedigingen om meer te vertellen over iets en in de vragen die gesteld werden ook de openheid van het interview te behouden, werd er zo veel mogelijk geprobeerd het taalgebruik van de broeders te gebruiken om niet het risico te lopen door eigen taalgebruik eigen betekenissen in het interview te introduceren (Van Wijngaarden, 2016).

Naast de ervaring van ouderdom werd er in het interview in lijn met de deelvragen van het onderzoek ook gevraagd naar de ervaring van verbinding en van samenleven van de broeders. Omdat het in fenomenologisch onderzoek niet gebruikelijk is om van tevoren thema's voor het interview vast te stellen (Dahlberg et al., 2008), werd er om toch de openheid van het interview te behouden, getracht vragen hierover pas te stellen wanneer de broeders deze onderwerpen zelf introduceerden of wanneer ze natuurlijk aansloten op datgene wat de broeders vertelden. Hierdoor zijn de vragen over deze thema's veelal anders verwoord dan vooraf vastgesteld in de interviewgids. Deze richtvragen waren “Kunt u beschrijven hoe u zich op dit moment verbonden voelt met het leven?” en “Kunt u omschrijven wat het voor u betekent om samen te leven in de gemeenschap?”.

De interviews zijn opgenomen op twee spraakrecorders nadat hiertoe expliciet toestemming is gevraagd en met behulp van de transcriptiesoftware *f4transkript* zijn deze opnames

getranscribeerd. Om zo dicht mogelijk bij de woorden van de broeders te blijven, zijn de opnames letterlijk getranscribeerd en niet gestileerd tot grammaticaal correcte tekst. Ten behoeve van de haalbaarheid van het onderzoek was de transcriptie echter niet dusdanig gedetailleerd dat alle intonatie, pauzes en klanken zijn aangegeven. Na elk interview werd er ook een observatieverslag geschreven waarin de uiterlijke kenmerken van de broeder en de omgeving werden beschreven. De sfeer en de non-verbale aspecten van het interview werden ook beschreven om de context van de transcripten ook zo veel mogelijk in stand te houden. Hiernaast werden ook reflexiviteitsverslagen geschreven over alle interviews in het kader van *bridling* (zie bijlage 4).

3.4 Data-analyse

De transcripten van de interviews zijn volgens de descriptieve analyse van de RLA geanalyseerd (Dahlberg et al., 2008; Van der Meide, 2014). Dit betekent dat enkel de uit de interviews verkregen data gebruikt zijn voor deze analyse en geen inzichten van elders (Dahlberg et al., 2008; Van der Meide, 2014). De analyse volgens de RLA bevat vier onderdelen die niet strikt lineair, maar op een hermeneutische wijze zijn uitgevoerd (Dahlberg et al., 2008; Van der Meide, 2014). De onderdelen van de analyse volgens de RLA bestaan uit het:

1) “Meerdere keren lezen van het datamateriaal”;

Deze stap van de analyse heeft als doel om vertrouwd te raken met de interviews in hun geheel (Dahlberg et al., 2008, p. 238). Aanvullend op het lezen van het datamateriaal zijn er van ieder interview *mindmaps* gemaakt om vertrouwd te raken met de inhoud van de interviews en deze overzichtelijk weer te geven.

2) “Identificeren van betekenseenheden”;

De betekenseenheden zijn kleine onderdelen van de transcripten waarin de onderzoeker een betekenis herkent (Dahlberg et al., 2008, p. 243). In deze fase van de analyse zijn de betekenseenheden van de interviews geïdentificeerd en is er bij het benoemen van deze eenheden geprobeerd zo dicht mogelijk bij de taal en dus de leefwereld van de broeders te blijven en zo min mogelijk te abstraheren.

3) “Clusteren van betekenseenheden”;

In dit onderdeel van de analyse zijn de gevonden betekenissen geclusterd tot tijdelijke patronen van bij elkaar horende betekenissen op een abstracter niveau dan de geformuleerde betekenseenheden (Dahlberg et al., 2008; Van der Meide, 2014). Deze tijdelijke

betekenisclusters vormen een bron om de gemeenschappelijke betekenissen van het fenomeen te ontdekken (Dahlberg et al., 2008, p. 244)

4) “Formuleren van de essentie” (Van der Meide, 2014, p. 70).

Het doel van de RLA-analyse is om de essentie van het onderzochte fenomeen te onthullen. (Dahlberg et al., 2008; Van der Meide, 2014). Zonder deze essentie is een fenomeen niet hetzelfde fenomeen (Dahlberg et al., 2008, p. 245). In dit onderzoek is er echter voor gekozen om de vierde analysestap niet in zijn geheel uit te voeren. Omdat ouderdom een complex fenomeen is, het aantal geïnterviewde broeders klein en de onderzoeker beperkt ervaren was in het afnemen van fenomenologische interviews zijn de verzamelde data niet rijk genoeg om tot een essentie van de geleefde ervaring van de broeders te komen die het fenomeen ouderdom voldoende recht doet (Dahlberg et al., 2008, p. 175). In plaats daarvan is er een rode draad beschreven van de geleefde ervaring van de broeders en zijn er gemeenschappelijke thema's beschreven die uit deze ervaring naar voren kwamen (Dahlberg et al., 2008, p. 254). Een voorbeeld van de analyse is opgenomen in de bijlage (bijlage 5).

3.5 Ethische overwegingen

Er is gepoogd om zo gewetensvol mogelijk om te gaan met de deelnemende broeders en hun verhalen. De broeders zijn voorafgaand aan het onderzoek geïnformeerd over de aard en het doel van het onderzoek en aan de hand van een toestemmingsverklaring is hun toestemming om deel te nemen aan het onderzoek ook schriftelijk vastgelegd. De deelname heeft plaatsgevonden op basis van vrijwilligheid en het stond de deelnemers vrij om op elk moment hun toestemming zonder consequenties terug te trekken. Ook is er voor het starten van de opnames expliciete toestemming hiervoor gevraagd. Ook voor het meelopen in de gemeenschappen is expliciete toestemming gevraagd aan de hand van een toestemmingsverklaring.

Er is getracht zo zorgvuldig mogelijk met de onderzoeksdata om te gaan door de opnames anoniem te bewaren en de transcripten van de interviews zo veel mogelijk te anonimiseren door namen en plaatsnamen te censureren. Bovendien zijn de data zo veel mogelijk volgens de geldende regels van de Universiteit voor Humanistiek bewaard. Er is ook naar gestreefd om de bevindingen zodanig te rapporteren dat deze niet herleidbaar zijn naar de deelnemers. Omdat de groep Franciscanen in Nederland klein is en het waarschijnlijk bekend is welke broeders hebben deelgenomen aan het onderzoek, is het risico op identificatie binnen deze groep groot. Daarom is de keuze gemaakt om in het rapporteren van citaten en anekdotes uit de interviews geen pseudoniemen of respondentnummers te noteren. In het geval dat een

citaat of anekdote ondanks zorgvuldigheid toch herleid wordt tot een broeder, leidt dit er dan niet toe dat alle citaten en anekdotes behorend tot deze broeder herleid kunnen worden.

Aangezien er in dit onderzoek interviews gehouden zijn over het fenomeen ouderdom, wat potentieel een gevoelig of beladen onderwerp is, was het mogelijk dat de interviews als intensief ervaren werden of verschillende emoties konden losmaken. Er is gepoogd zo veel mogelijk ruimte te creëren voor deze gevoelens. Zo hadden de deelnemers toegang tot nazorg via de zorgcoördinator van de Minderbroeders Franciscanen en hebben zij de contactgegevens van de onderzoekers ontvangen, zodat zij contact konden opnemen, mocht die behoefte ontstaan. In de planning van de interviews is er rekening mee gehouden dat de onderzoeker voldoende tijd had om mogelijke emoties op te vangen en bij behoefte ook na te praten over het interview. Ook is er getracht de broeders zoveel mogelijk een gevoel te geven dat zij controle hadden over het interview door als interviewer mee te bewegen met voorstellen en niet ergens op in te gaan wanneer het gevoel ontstond dat de broeders ergens liever niet over wilden praten.

Deze maatregelen zijn niet alleen uit ethische overwegingen genomen, maar ook uit dankbaarheid dat de broeders zich kwetsbaar en open hebben willen opstellen en de onderzoeker in vertrouwen hebben genomen door hun verhaal te delen. Dit vertrouwen werd niet als vanzelfsprekend geacht en daarom is er gepoogd hier zo zorgvuldig mogelijk mee om te gaan. Als tegemoetkoming is aan alle deelnemende broeders de rapportage en op verzoek ook het transcript aangeboden.

4. Bevindingen

4.1 ‘Rode draad’

De rode draad van de geleefde ervaring van de broeders is ‘een steeds veranderende verstrengeling tussen verlies en ontwikkeling’. Enerzijds moeten de broeders afscheid nemen van lichamelijke mogelijkheden, van vroegere werkzaamheden, van een centrale positie in het leven en in het broederschap en van medebroeders die hen dierbaar zijn. Anderzijds ontdekken ze ook nieuwe mogelijkheden, perspectieven en betekenissen in het leven, waardoor ze zich kunnen blijven ontplooien, met name ook in het broederschap. Deze aangename kanten van het ouder worden zijn niet in staat het gemis en de pijn die de verliezen teweegbrengen op te heffen, maar verlichten deze wel. De rode draad van de ervaring van de broeders wordt uitgediept in vijf hoofdthema’s: 1) bittere smaak van verlies; 2) verrijking als zoete bijmaak van verlies; 3) aan de zijlijn komen te staan; 4) waardevolle ontplooiingen aan de zijlijn; en 5) verbroederd zijn. Zoals uit de titels van de hoofdthema’s blijkt, hangen zowel het eerste en het tweede thema als het derde en het vierde thema veel met elkaar samen. Het laatste hoofdthema, ‘verbroederd zijn’, loopt hier als een overkoepelend thema doorheen.

4.2 Bittere smaak van verlies

Dit eerste hoofdthema wordt gekenmerkt door de verschillende verliezen die de broeders hebben ervaren. Allen hebben zij van verschillende onderdelen uit hun leven afscheid moeten nemen en veelal verwachten zij in de toekomst nog meer te zullen verliezen. Dit thema wordt opgebouwd uit de subthema’s ‘*doorleven van lichamelijke teloorgang*’, ‘*een beladen vertrek*’ en ‘*onontkomelijk afscheid van medebroeders*’.

Doorleven van lichamelijke teloorgang

In het ouder worden hebben alle broeders afscheid moeten nemen van dingen die zij voorheen konden, maar die nu steeds moeilijker of niet meer gaan. Door deze beperkingen hebben zij vaak afscheid moeten nemen van activiteiten die voor hen van betekenis zijn. Voor de ene broeder betekent dit het los moeten laten hobby’s als voetbal en zwemmen, voor andere broeders zorgen problemen met lopen ervoor dat lange wandelingen door de natuur of in een museum niet meer goed mogelijk zijn. In sommige gevallen moeten broeders zelfs afscheid nemen van hun passies, wat hen niet in de koude kleren gaat zitten: “*het moment [dat ik] mijn instrument moest laten staan na het herseninfarct, toen voelde ik me toch wel verloren. Het was net alsof de wereld instortte*”. Voor sommige broeders is het een hele pijnlijke ervaring

als beperking na beperking zich aandient en steeds meer mogelijkheden ingeleverd moeten worden. Zo vertelt een broeder hoe overweldigend opeenvolgende beperkingen kunnen zijn:

Telkens als je iets minder kan in die periode, moet je telkens over grenzen heen stappen. (...) En soms word je daar moe van. Ik denk (...) dat ik dat op dat moment niet zo goed kon. Inleveren. (...) ik [speelde] de grote bas. (...) [Op een gegeven moment] ging dat niet meer: inleveren. Het werk ook: inleveren. En op den duur wordt het je te veel.

Voor deze broeder werd het verlies even te veel en daar leverde hij verzet tegen. Ook bij andere broeders wordt dit verzet tegen verlies soms zichtbaar. Dit krijgt vorm door het tegen beter weten in toch blijven proberen van dingen die niet meer kunnen of het weigeren van hulpmiddelen. Dat verzet kan uitmonden in frustrerende situaties: *“Ik heb voorgesteld om het pieterpad te lopen. Ben [afgelopen vier jaar] twee keer boven (...) geweest (...), maar dat gaat gewoon niet. [Dan] moet ik gewoon eigenlijk zien dat het niet kan”*. De beperkingen kunnen ook een isolerende werking hebben. Zeker wanneer de broeders door hun beperkingen niet meer kunnen deelnemen aan gemeenschappelijke activiteiten met medebroeders in de gemeenschap waarin het grootste deel van hun leven zich afspeelt. Een broeder vertelt hoe hij door zijn visuele beperkingen afgezonderd voelde van medebroeders en zich ook steeds meer ging terugtrekken: *“Het voorgaan in het gebed, lezen, is lange tijd onmogelijk geweest. Ja. Dan kom je als het ware alleen op een soort eiland te zitten. (...) Daardoor ga je steeds meer terugtrekken (...) [naar] het eiland van niets kunnen.”*

Een beladen vertrek

Veel broeders hebben door verhuizingen afscheid moeten nemen van gemeenschappen die hun dierbaar waren. De beleving van deze verhuizingen wordt vaak sterk getekend door de ideeën en gedachten die gepaard gaan met deze verhuizing: *“het is meer dan alleen verhuizen”*. Zo kan een gemeenschap met veel oude en broze broeders beleefd worden als een *“sterfhuis”*, *“eiland”* of *“laatste plek”*. Een voorstel om naar zo’n gemeenschap te verhuizen kan voelen als *“met de neus op de feiten gedrukt worden”*; kennelijk behoren zij nu ook tot deze groep oude en broze broeders. Hierin wordt zichtbaar hoe het gevoel oud te zijn door acties van anderen kan worden teweeggebracht, terwijl de broeder dat zelf anders ervaart. Zo vertelt een broeder dat een voorstel naar plaats X te verhuizen voelde alsof het nu tijd was voor hem om de laatste fase van zijn leven in te gaan:

Ja, plaats X was niet de plek waar ik op dat moment voor mezelf aan dacht. Naar plaats X gaan alle mensen toe die nou, ja, die [het] verder op andere plaatsen gehad hebben en die naar hun laatste plek gaan. (...) Dus moet ik nou naar mijn laatste plek toe?

Een andere broeder ervoer in het voorstel om te verhuizen het oordeel dat hij oud was en het tijd was om plaats te maken voor jongeren. Hij beschrijft dat het voelde alsof “*de oudjes (...) werden opgeruimd*”.

Deze maatregelen zijn niet alleen uit ethische overwegingen genomen, maar ook uit De verhuizingen kunnen bovendien ook andersoortig verlies onthullen. Zo kan een verhuizing uit een gemeenschap die opgeheven wordt de broeders confronteren met het teruglopende aantal roepingen. Een broeder vertelt hoe zijn verhuizingen hem er steeds pijnlijk van bewust maken dat het broederschap in omvang afneemt: “*Ik was dus de laatste Franciscan die uit plaats X wegging. Nou ben ik de laatste Franciscan die uit plaats Y weggaat. (...) Dat doet wel zeer moet ik zeggen.*”

Voor sommige broeders leveren de verhuizingen ook gemis op en ervaren ze “*heimwee*” naar vroegere gemeenschappen waar ze met plezier gewoond hebben. Zeker als de huidige gemeenschap soms “*eenzijdig*” kan zijn: “*het is allemaal veel oude mensen en veel kwalen, veel ziekenhuizen, veel dokters, [en] medische middelen*”. Van de vaak drukke en gevarieerde levens die de broeders in andere gemeenschappen leidden, is het nu - soms met tegenzin – omschakelen naar een andere dynamiek waarin de eigen zorgbehoeftes en die van medebroeders meer op de voorgrond komen te staan. Gelukkig schuilt in deze dynamiek van zorg ook betekenis voor de broeders en kan dit ook tot voldoening en dankbaarheid leiden. Dit aspect zal in de overige hoofdstukken verder uitgediept worden.

Onontkomelijk afscheid van medebroeders

Het laatste subthema van het thema ‘bittere smaak van verlies wordt gevormd door het onontkomelijk afscheid van broeders. Gezien de hoge leeftijd van de Minderbroeders Franciscanen worden de broeders regelmatig geconfronteerd met het verlies van medebroeders. Het soort afscheid dat de broeders moeten nemen van medebroeders neemt uiteenlopende vormen aan. Veelal betreft het een overlijden: soms onverwacht tijdens de slaap, soms na een intensief ziekbed waarin de broeders veel zorg hebben gedragen. Echter, ook het verhuizen van een medebroeder naar een verpleeghuis kan een pijnlijk verlies zijn. Zo vertelt een broeder hoe schrijnend het was om een medebroeder waarmee hij al jaren samenwoonde achter te laten in het verpleeghuis:

*Dus je voelt dat je iemand achter moet laten, die helemaal verloren daar zit, zeg maar. (...) .
Misschien is het hard dat ik dat nu zeg, [maar] ik had hem liever naar het kerkhof gebracht. (...)
het is telkens een stukje afscheid nemen*

Het naar een verpleeghuis brengen van medebroeders hoeft echter niet alleen maar pijnlijk te zijn. Door de last die zorgintensieve medebroeders kunnen zijn, kan het afscheid ook gemengde gevoelens van opluchting en gemis opleveren:

Ja toen had ik het wel moeilijk. Aan de ene kant dacht ik je bent een beetje van de last af, van de zorg. (...) Maar (...) ik zou bijna zeggen, ik voel wat ouders hebben als kinderen het huis gaan. (...). Je hebt een band, je hebt lief en leef gedeeld en ja, daar gaan ze. En hopen dat het goed gaat.

De band met medebroeders die deze broeder hier omschrijft, kan erg sterk zijn en wordt vaker zichtbaar in het verlies van medebroeders. Wanneer een medebroeder bepalend is geweest in het leven van een broeder, kan deze in gedachten bij hem blijven. Een broeder vertelt dat hij veel terugdenkt aan wat een overleden medebroeder had gedaan wanneer hij voor moeilijke situaties staat. Hierover zegt hij: *“Dus in die zin leeft hij voor mij (...) Het betekent veel over de relatie die geweest is.”* Hoewel de medebroeder overleden is, blijft de verbinding met hem over de grenzen van de dood heen bestaan.

Met het overlijden of verhuizen van medebroeders veranderen ook de dynamieken in huis. Enerzijds komt dit door het gemis van medebroeders die broeders dierbaar waren, anderzijds door het wegvallen van zware zorglasten of het openbreken van bestaande routines. Een broeder beschrijft hoe hij door het vertrekken en overlijden van medebroeders meer een plek kreeg in een gemeenschap waar hij kortgeleden naartoe verhuisd is: *“In het begin kon ik hier ook niet veel doen (...), liep je een beetje rond. Dat is nu wel iets makkelijker geworden doordat er een paar of overleden zijn of weggegaan”*.

4.3 Verrijking als zoete bijmaak van verlies

Het hierboven beschreven hoofdthema van verlies staat in nauwe verbinding met dit hoofdthema van verrijking. Wanneer de broeders spreken van verliezen of beperkingen blijken deze ervaringen niet alleen gekleurd te worden door negativiteit. In deze ervaringen zijn veel lichtpuntjes te vinden, waarin zichtbaar wordt hoe verlies ook een voedingsbodem voor verrijking kan zijn. Een broeder beschrijft dit wanneer hij samenvat hoe hij zijn huidige leeftijd ervaart: *“Het heeft zijn beperkingen en de andere kant ook wel zijn voordelen. Je hebt niet meer de verantwoordelijkheid die je had twintig jaar geleden.”*. Dit thema wordt opgebouwd uit de subthema's ‘nieuwe bron van mogelijkheden’ en ‘de automatische piloot doorbreken’.

Nieuwe bron van mogelijkheden

Een van de meest concrete verrijkingen die de broeders ervaren zijn de weggevallen verantwoordelijkheden uit het werkzame leven. De meeste broeders zijn in hun leven “*niet lui geweest*” en een broeder omschrijft zichzelf als “*workaholic*”. Dat ze de druk en verplichtingen van vroeger niet meer in dezelfde mate hoeven te dragen, wordt als een opluchting ervaren. Meerdere broeders vertellen dat ze blij zijn niet meer in de avond weg te hoeven voor vergaderingen: “*Ja ik ben dolblij als ik 's avonds praktisch nooit meer een vergadering heb (...) Vroeger was dat normaal, avond aan avond vergaderen, zeg. En allerlei dingen doen. Nou ja, dat hoeft dus niet meer*”. Dit geeft de broeders meer vrijheid in de invulling van hun leven: “*[dat je] niet meer van boven af [ge]dirigeerd wordt (...) dat je vrij bent bij wijze van spreken (...) in het dagelijkse ritme en alles*”.

De ruimte die het wegvallen van vroegere verantwoordelijkheden creëert, kunnen de broeders gebruiken om dingen te doen waar ze van genieten. Zo vertelt een broeder: “*Je hebt dus meer vrije tijd voor jezelf. Doen wat je graag doet. Momenteel zit ik dus bij een bridgecursus.*”. De toegenomen hoeveelheid vrije tijd wordt op gevarieerde wijze ingevuld. Er is meer tijd voor stilte, meer tijd om musea te bezoeken, te genieten van de natuur, muziek te luisteren en om erop uit te gaan.

De automatische piloot doorbreken

Waar verlies van (fysieke) mogelijkheden de broeders beperkt in hun werkzaamheden en vaak meer tijd oplevert, wordt er soms ook een nieuwe dimensie toegevoegd aan hoe die tijd ervaren wordt.

Sommige broeders beschrijven hoe het vermogen om dingen te kunnen er bijna automatisch toe leidt dat ze deze dingen vanzelfsprekend ook doen. Bij een broeder leidde dit ertoe dat hij in allerlei “*ritmes*” verviel zonder daarbij stil te staan. Nu probeert hij “*op [te] passen*” dat hij dat niet meer doet, zodat hij zijn tijd kan bewuster besteden aan de dingen die er voor hem nu toe doen. Wanneer de broeders ten gevolge van beperkingen niet meer vanzelfsprekend kunnen doen wat ze gewoon waren te doen, worden de ritmes waar ze in zitten doorbroken. Voor een broeder voelde dit alsof zijn automatische piloot werd doorbroken: “*Ja het was meer een automatisme, de automatische piloot. Maar de automatisme was even weg door het herseninfarct en dan moet je je (...) weer op andere manieren gaan oriënteren*”.

Deze nieuwe oriëntatie leidt er bij veel broeders toe dat ze meer stilstaan bij wat ze doen. Deze verstilling kan toegang tot een ervaringswereld verlenen die tot die tijd onontdekt was:

“dan ga je dingen anders zien”. Meerdere broeders hebben door de extra tijd die ze hebben of door hun beperkingen ineens oog gekregen voor de pracht van de natuur en putten hier vreugde uit. Een broeder vertelt dat hij de lente ineens intenser beleeft: *“Dan zie ik de bloeiende bomen, dan zie ik pas hoe mooi de natuur is. Dus dan zie je weer dingen die je in het verleden niet zag. Waar je aan voorbij liep”*. Ook andere alledaagse ervaringen kunnen meer prijs gaan geven dan ze eerder deden en zo een bron van genot worden. Een broeder vertelt dat zijn smaakbeleving intenser is geworden door de rust: *“Je eet rustiger (...) Je geniet meer van de smaak (...) Vroeger hield ik heel sterk heel veel van gebakken aardappelen. Momenteel vind ik gewoon gekookte aardappel het lekkerste wat er bestaat”*. Meer kunnen zien door meer stil te staan bij wat je ervaart, kan ook de pijn van de beperkingen ‘verzoeten’. Een broeder vertelt dat het niet in staat zijn om de gehele collectie van een museum te bekijken verlicht wordt door het gegeven dat hij datgene wat hij wel gezien heeft intensiever heeft kunnen ervaren:

Dan is het ook helemaal niet zo erg als je niet alles gezien hebt of als je een korter stukje gelopen hebt. Misschien heb je dan wel meer gezien dan als je een langer stuk gelopen had. Dus dat, dat verzoet het wel.

De nieuwe ervaringen die het doorbreken van de automatische piloot oplevert, geven de broeders soms ook een nieuw perspectief op hun leven. De dingen waar ze nu ondanks hun beperkingen van genieten, schijnen een ander licht op dit leven. Ook in het kunnen van weinig dingen is voldoening te halen: *“al zijn het maar heel weinig dingen op dat moment, (...) ik heb daar mijn voldoening uit gehaald”*. Om op deze manier voldoening te halen uit de mogelijkheden die je hebt, is echter niet iets wat vanzelf gaat. Er blijft een spanning voelbaar met het gemis om de dingen die de broeders niet meer kunnen. Een broeder beschrijft het dan als: *“een kunst, om niet te kijken naar de dingen die je niet kan, maar de dingen die je wel kan”*. Enerzijds komt deze ‘levenskunst’ voort uit relativering. In hun omgeving zien de broeders veel mensen die nog minder kunnen dan zij en soms hebben ze zelf ook periodes gekend waarin ze minder konden dan nu. Anderzijds bestaat deze ‘levenskunst’ uit een perspectiefwisseling: niet blijven vasthouden aan de dingen die je vroeger kon en deed, maar genieten van de (alledaagse) dingen waar je nu plezier uit kunt halen en waarin je wat kunt betekenen voor anderen in de gemeenschap. Een broeder beschrijft deze kunst als *“de grote winst van deze leeftijd”*:

‘t Leven bestaat niet uit buitengewone dingen en (...) door de oudere leeftijd ga je dat ontdekken. Gewoon de dingen. Die maken deel uit van je leven. Dat is misschien wel de grote winst van deze

leeftijd, dat je zegt, van, heleboel dingen, mooie dingen, kan de geschiedenisboeken halen, maar wat het leven eigenlijk is, is het leven van elke dag. Eten, drinken, van genieten.

4.4 Aan de zijlijn komen te staan

Het derde hoofdthema dat uit de interviews naar voren komt, is het aan de zijlijn komen te staan. Op verschillende manieren ervaren de broeders dat de wereld, de kerk en de provincie afstevenen op een toekomst waar zij geen deel meer van uit zullen maken. De broeders voelen dat zij soms in mindere mate aan dit “*spel*” deelnemen en aan de zijlijn komen te staan. De subthema’s die deel uitmaken van dit thema zijn ‘*het speelveld (moeten) verlaten*’ en ‘*distantie voelen tot de nieuwe generatie*’.

Het speelveld (moeten) verlaten

Voor sommige broeders heeft het gevoel aan de zijlijn te staan een oorsprong in het gegeven dat ze geen baan meer hebben. Door hun baan deden ze als vanzelfsprekend ergens aan mee: “*nou, toen (...) speelde ik mee op het veld*”. Nu veel werkzaamheden en daarmee ook veel connecties naar de buitenwereld weggevallen zijn, merkt een broeder op dat zijn medebroeders zich makkelijk laten beperken tot de omgeving van het klooster: “*We zitten allemaal hier opgesloten in het klooster praktisch (...) We zijn meer op onszelf gericht. En daar weiger ik een beetje aan mee te doen zo. Dat is niet zo gemakkelijk. Je laat je heel gemakkelijk inkapselen*”. Het zijn dus niet alleen de eigen werkzaamheden die wegvallen, maar ook die van de medebroeders, waardoor gemeenschappen voor sommige broeders af en toe een eenzijdige woonplaats zijn. Veel broeders missen de reuring die er vroeger was door het werk en in de gemeenschappen.

Voor sommige broeders heeft het gevoel van aan de zijlijn staan te maken met het gevoel dat de ze achterblijven terwijl de buitenwereld verder gaat: “*Ze [de buitenwereld] laten je ook in de steek of ze zeggen: (...) wij gaan wel verder*”. Een broeder ervaarde in zijn verhuizing het gevoel dat hij aan de kant gezet werd door de jongere, nieuwe generatie: “*Ze wouden de jongeren daar (...) hebben. (...) Je werd overbodig gemaakt. (...) Toen voelde ik het: je moest plaatsmaken voor 'n ander*”.

Distantie voelen tot de nieuwe generatie

Dat de broeders in mindere mate deel uitmaken van de toekomst dan hun jongere medebroeders wordt duidelijk wanneer de jongere Minderbroeders Franciscanen andere keuzes maken dan sommige broeders zelf gemaakt zouden hebben.

Dat was een keuze die ik nou eigenlijk niet zo gelukkig vond. (...) Maar goed, van de jongeren, de paar jongeren die er dan zijn, ja die hebben daar ook mede voor gekozen (...) dat zijn keuzes waarin ik mezelf juist weer minder terugvind

Voor sommige broeders levert het feit dat jongere medebroeders andere keuzes maken een gevoel van distantie tot de toekomst op. Die toekomst voelt als “*hun toekomst*” en ook al vinden veel broeders deze toekomst belangrijk, ze hoeven daar geen voortrekker meer in te zijn: “*daarvoor heb ik de tijd gehad*”. Dat de broeders enige distantie voelen tot de toekomst van de Franciscanen, betekent echter niet dat zij zich hier niet bij betrokken voelen. Er is een merkbaar spanningsveld waarin veel broeders, ook al is het in toenemende mate vanuit de zijlijn, toch benieuwd blijven naar de toekomst van de jongeren of daar met hun tijd of aanwezigheid toch een steentje aan willen bijdragen. Dat de broeders meer aan de zijlijn terecht komen, wil dus niet zeggen dat ze zich afzijdig houden: “*Ik was altijd tegen (...) maar nu eenmaal die keuze gemaakt is, zeg ik, ik wil van harte dat project van die jongeren ondersteunen*”.

Ook tot de keuzes die momenteel gemaakt worden binnen het instituut kerk voelen veel broeders een afstand: “*als je dus hoort dat (...) de Bisschoppen wat verbieden. (...) Dan word ik daar weleens kwaad op*”. Mede door hun levenservaring kunnen sommige broeders zich niet vinden in de huidige koers van de kerk. Ook hier zit hetzelfde spanningsveld in dat net is beschreven. Hoewel de verschillende ontwikkelingen in de kerk soms als pijnlijk worden ervaren, blijven de broeders zich betrokken voelen bij deze kerk: “*je bent van de kerk en je leeft daar*”.

Dat er door ‘een nieuwe generatie’ andere keuzes maken dan de broeders zelf hadden gedaan, is voor sommige broeders confronterend. Een broeder beschrijft hoe dit tot de vreemde gewaarwording leidt dat hij ouderwets begint te worden:

In allerlei ontwikkelingen die er waren (...) was je een beetje een voortrekker in een bepaalde richting en nu ben je (...) in zekere zin ouderwets (...). Dat is een beetje een raar iets ja. Dus dan denk ik, ik ga dan niet helemaal met mijn tijd mee blijkbaar.

Een andere broeder beschrijft eenzelfde gevoel omdat hij merkt dat de idealen die hij zijn leven lang gevolgd heeft niet meer relevant lijken te zijn in de huidige tijd:

Dat ons leven kennelijk niet meer inspirerend genoeg is of niet meer aansluit bij deze tijd. (...) Het confronterende is dat je met jouw idealen, jouw intrede-idealén, jouw roepings-idealén, (...) dat dat kennelijk in deze tijd niet meer aanslaat. En dat werpt je terug op jezelf.

Zoals de broeder beschrijft, werpt het merken dat je niet meer bij de tijd past je terug op jezelf. Het zet sommige broeders aan het denken over hun leven, de keuzes die ze daarin gemaakt hebben en de idealen die ze hebben. Aan de ene kant kan dit tot confronterende gedachtes leiden, aan de andere kant putten sommige broeders waarde uit de reflectie die deze gedachtes opleveren. Met deze ervaring van waarde sluit dit laatste subthema van het hoofdthema ‘aan de zijlijn komen te staan’ naadloos aan het hieronder beschreven hoofdthema ‘waardevolle ontplooiing aan de zijlijn’.

4.5 Waardevolle ontplooiing aan de zijlijn

Zoals in het bovenstaande naar voren komt, gaan de broeders niet bij de pakken neerzitten aan de zijlijn. Dat ze niet meer midden op het speelveld staan, betekent niet dat ze zich afzijdig houden. In dit vierde hoofdthema wordt laten zien dat de broeders ook in de zijlijn blijven groeien en ontwikkelen.

Dat je (...) niet meer het hardste loopt en niet meer het meest kan doen. (...) Dat ziet er van de buitenkant uit als ‘hij doet een stapje terug’, bij wijze van spreken achter de zijlijn. Maar, dat hoeft natuurlijk helemaal niet. (...) Als jij de dingen gewoon goed doet, als het minder is of minder ver (...). Dan kan dat natuurlijk heel goed zijn dat je daarmee - om het beeld maar weer eens te gebruiken - aan het spel volop deelneemt.

De subthema’s die dit thema uitmaken zijn ‘gedrevenheid om nieuwe uitdagingen aan te gaan’, ‘jezelf over leren geven’ en ‘inzien wat (niet) van waarde is in het leven’.

Gedrevenheid om nieuwe uitdagingen aan te gaan

Veel broeders hebben de behoefte om nieuwe dingen te blijven ontdekken. Nieuwe uitdagingen aangaan en nieuwe dingen leren, kan voor de broeders een bron van plezier en verrijking zijn en voldoening geven. Waar de nadruk in het hoofdthema ‘verrijking als zoete bijsmaak van verlies’ ligt op het ervaren van verrijking uit zowel oude als nieuwe bronnen, ligt de nadruk in dit subthema op de gedrevenheid om nieuwe dingen te leren of nieuwe uitdagingen aan te gaan. Deze nieuwe uitdagingen zijn bijvoorbeeld het doen van een cursus bridge of het aanschaffen van een smartphone uit fascinatie voor moderne techniek:

Ik heb nu een smartphone gekocht. (...) ik [krijg] daar lessen in. Tien lessen krijg ik, maar dat is niet gemakkelijk. Want dan eh, eh, het zit niet in je bloed deze techniek. En ik vind dat wel belangrijk (...) [als] een middel van, om je te verrijken, om (...) te communiceren (...). Dus eh, het is uitdagend vind ik.

Sommige broeders merken dat ze nog steeds groeien in hun mogelijkheden. Een broeder merkt trots op dat hij nu uitdagingen in de community aankan waarvan hij vroeger dacht dat hij daar niet voor was weggelegd: *“Ik heb altijd heel mijn leven gezegd, ik ben een goede tweede. Moet mij geen eindverantwoordelijkheid geven. Terwijl ik het nu (...) [heb], kan ik het aan. Dus dat is, dus dan groei je ook in het verantwoordelijkheid durven nemen”*.

Ook de toekomst van de Franciscanen, waar veel broeders toch enige distantie tot voelen, kan nieuwe uitdagingen bieden. De mogelijkheid om zich in te zetten voor die toekomst stemt bij een broeder tot dankbaarheid en geeft hem een mogelijkheid om van betekenis te zijn voor anderen. Het laat voor hem zien dat de broeders zich niet zomaar uit het veld laten slaan en hoop blijven houden:

Het is getuige van de hoop die in je leeft, in ons leeft. Ja. In ieder geval geen defaitistische houding aannemen. (...) Alhoewel het niet zo gemakkelijk zou zijn, maar (...) dat wat er uiteindelijk aan ideaal achter steekt, dat wil ik meedragen

Jezelf over leren geven

Veel broeders merken op dat ze de laatste tijd persoonlijke groei hebben doorgemaakt ten gevolge van beperkingen. Voor sommige broeders zit deze groei hem in het accepteren van de eigen kwetsbaarheden en beperkingen. Hoewel het een lastig proces kan zijn om jezelf over te geven aan je eigen beperkingen, levert het sommige broeders ook wat op. Een broeder kon met behulp van een hulpmiddel - waar hij zich lang tegen had verzet omdat hij niet waar wilde hebben dat hij het nodig had - ineens weer meer dan daarvoor en was zo in staat meer zorg te dragen voor de community:

Eh, dat is het niet kunnen accepteren, het feit dat je dat ding nodig hebt (...) je stapt niet graag over je beperkingen heen (...) En toen ik het (...) had, toen kon ik naar maanden zeggen, ik ben blij dat ik het heb.

Voor andere broeders zit de groei hem in het accepteren van de beperkingen van een ander. Veel broeders merken dat ze groeien door de zorg voor medebroeders op zich te nemen. Het zorgen voor beperkte medebroeders kan namelijk een beproeving van geduld zijn, waarbij de broeders zich moeten overgeven aan de beperkingen van medebroeders. Veel broeders merken dan ook op hoe dit hen helpt om meer geduld te hebben voor anderen. Een broeder illustreert wat hij geleerd heeft in de omgang met medebroeders: *“niet weglopen, maar gewoon even ademhalen en de stoel erbij pakken en even gaan zitten en even kijken van nou wat is er nu, nu belangrijk”*. Deze overgave aan de eigen beperkingen en die van een ander leiden er vaak ook toe dat de broeders beter in staat zijn de eerder beschreven verrijking van

de beperkingen te ervaren.

Inzien wat (niet) van waarde is in het leven

Veel van de broeders merken dat ze meer zijn gaan inzien wat wel en niet van waarde is in het leven. Een deel van de broeders staat erbij stil hoe betrekkelijk het leven is. Een broeder beschrijft dat hij rustiger wordt door dit besef: *“je wordt ouder en je wordt rustiger en bekijkt het nuchter aan en betrekkelijker”*. Ook andere broeders merken dit op en de dingen die ze vroeger belangrijk vonden, zegt hun nu soms niets meer:

Nou vroeger was het veel meer van: wat is het resultaat, is het effectief? Eh, bijvoorbeeld (...) het kerkbezoek. Als er veel mensen in de kerk komen, dan was je tevreden. (...) Terwijl momenteel zegt me dat helemaal niets. [Het gaat om] het feit dat er over Jezus nagedacht wordt, dat er mensen bij elkaar komen om te bidden, hé, om gewoon te genieten van de viering.

Deze realisatie kan ook tot dankbaarheid stemmen. Hoewel veel dingen in het leven betrekkelijk zijn, merken veel broeders dat ze wel waardevol kunnen zijn voor anderen. Een broeder beschrijft dat hij steeds dankbaarder wordt voor het feit dat hij ook nog op deze leeftijd dienstbaar mag zijn aan mensen:

[De dankbaarheid is] misschien iets intenser geworden. (...) Zo, ‘wie ben ik, dat ik dit doen mag’. Dat zei een of andere koningin geloof ik. Ja, ik denk dat mijn leven dus heel sterk bepaald wordt door de gedachte dat alles mij gegeven is, dat is overigens ook de Franciscaanse gedachte.

Deze Franciscaanse gedachte en de dankbaarheid die hij daarin voelt, geven hem kracht in zijn leven om er voor anderen te kunnen zijn en om met de beperkingen van de ouderdom om te kunnen gaan.

4.6 Verbroederd zijn

Dit laatste hoofdthema ‘verbroederd zijn’ is, zoals aan het begin van dit hoofdstuk vermeld is, een overkoepelend thema dat door de ervaringen van de broeders heen speelt. Het is daarom ook in de voorgaande thema’s af en toe al zichtbaar is geworden. De verbinding met de medebroeders wordt door veel broeder vergeleken met de verbinding in een huwelijk of met een gezin. De broeders hebben een vanzelfsprekende verbinding met elkaar. Ze zijn met elkaar verbroederd. *“Als (...) medebroeders, huisgenoten ziek zijn, ja. Dat raakt jou ook.”* Deze verbinding met elkaar is voor de broeders waardevol, maar is ook *“niet allemaal hosanna, hosanna in de hoogte”*.

Hoewel de meeste broeders al decennialang onderdeel zijn van het broederschap, lijkt het verbroederd zijn met elkaar door het verouderen van de broeders op een veranderende manier invulling en te krijgen. Dit zal in de subthema's '*accentverschuiving richting broederschap*', '*van betekenis kunnen zijn voor anderen*', '*geborg en gedragen in het broederschap*', '*uithouden van de schaduwzijden van het broederschap*' en '*(wan)hoop ervaren voor je eigen toekomst door de nabijheid van de oudere broeder*' verder uitgewerkt worden.

Accentverschuiving richting broederschap

Sommige broeders ervaren nu zij ouder zijn een "*accentverschuiving*" van vroegere hun werkzaamheden richting het samenleven in broederschap. Waar vroeger het werk bepalender was in de contacten die ze hadden en het ritme waarin ze leefden, neemt nu het broederschap een centrale plaats in het (samen)leven. In plaats van het werkritme staat nu het kloosterritme meer op de voorgrond: "*Dus om acht uur bidden we samen, om halfeen eten we samen, 's avonds om zes uur bidden we samen, dan eten we samen*". De binding aan het broederschap geeft daarmee ook verplichtingen: "*Ik zou 's avonds wel later willen eten, maar ja, het is afgesproken: we doen het om zes uur*". Tegelijkertijd ervaren sommige broeders echter dat ze vrijer zijn in het broederschap dan hun naasten zijn in hun huwelijken.

Een andere bepalende verandering is de leeftijd van de broeders en hun medebroeders. Op deze hoge leeftijden speelt het voor elkaar zorgen een steeds grotere rol in het broederschap. Een broeder beleeft in die zorg het echte broederschap: "*dus ik ben eigenlijk dat jaar intensief mantelzorger geweest. En nou, dat vond ik wel heel zwaar moet ik zeggen, máár, daar beleef je dan, vond ik dus weer, echt broederschap*". De zorg voor elkaar blijkt naast deze mantelzorg ook uit de aandacht die de broeders voor elkaar hebben. Ze weten dat ze elkaar meer nodig hebben: "*En je kijkt ook wel (...). 's Morgens zijn er weinig mensen thuis, ik kan dus niet weggaan*".

Sommige broeders hebben het niet gemakkelijk met de accentverschuiving. De zorg voor medebroeders voelt niet altijd even belangrijk als het werk dat ze vroeger deden. Een broeder probeert daarom parallellen te trekken tussen het werk dat broeders vroeger deden en de huidige zorg voor medebroeders: "*of je nou in een parochie werkt of (...) [ergens anders]. Hier doe je ook dingen, ga je ook met mensen om. (...) Wat is daar minder aan?*"

Van betekenis kunnen zijn voor anderen

In het zorgen voor medebroeders ervaren de broeders dat ze van betekenis kunnen zijn. Er wordt op ze gerekend en dat geeft het gevoel "*dat je ook een beetje nuttig bezig bent*".

Dit is belangrijk voor veel van de broeders: *“Je voelt het gewoon. De taken verdeel je in huis, er is vertrouwen op je (...). Ja, dat doet goed”*. Dit vertrouwen van andere broeders in hen is voor veel broeders een waardevol goed. Ze zijn dan veelal ook dankbaar voor de manieren waarop ze van betekenis kunnen zijn voor anderen. Zo beschrijft een broeder dit gevoel na een uitvaart van een medebroeder: *“Dan overheerst toch ook weer een gevoel van dankbaarheid. Dat ik dat kan en dat ik dat mag en dat ik veel voor hen heb betekend. Veel voor familie, vrienden, medebroeders. Dat was eigenlijk heel mooi”*. Iets betekenisvol voor een ander te kunnen doen, kan ook, zoals eerder beschreven, de beperkingen van de ouderdom ‘verzoeten’. Een broeder beschrijft hoe hij aan het ondersteunen van een koor een nieuwe betekenisvolle activiteit heeft nu hij geen orgel meer kan spelen: *“Dat ik me weer voluit kan geven, al is het niet met orgelspelen, maar in het zingen”*.

Geborgen en gedragen in het broederschap

Het broederschap is voor veel broeders ook een plek waarin ze gezien en gewaardeerd worden. Het doet de broeders goed als ze gewaardeerd worden in de community: *“dat iemand eens zegt, goh, dat heb je goed gezegd vandaag, dat heb je mooi gezegd (...). Dat is wel belangrijk”*. Tegelijkertijd is het broederschap ook een plaats waarin de broeders zich thuis voelen, waarin ze het gevoel hebben dat ze erbij horen. Een broeder krijgt dat gevoel van gezamenlijke recreatie: *“bij elkaar zitten, (...) samen koffiedrinken. (...) Je voelt je thuis bij wijze van spreken. Ongedwongen, ontspannen sfeer bij wijze van spreken. [Dan]ontspan je gewoon”*. De verbondenheid met elkaar blijkt ook uit de belangstelling die de broeders voor elkaar en elkaars welzijn hebben:

Ook als je weg bent geweest en als je terugkomt na een paar dagen of van vakantie. (...) Dan vragen ze meteen: hoe is het geweest. We hebben je gemist. En zulke dingen, dat is meer de gevoelswaarde, dat je dus, eh, voelt. Het gevoel dat je erbij hoort.

Tegelijkertijd merken de broeders ook dat zij op hun medebroeders kunnen rekenen. Voor een broeder vermindert dat het gevoel van eenzaamheid:

Je hebt altijd mensen die je kunt aanspreken, je voelt je niet alleen. (...) Je kunt erop rekenen dat je samen aan tafel zit, je bidt samen. (...) Dat zijn momenten dat je samen bent. En daar teer je ook op. Dat heb je nodig.

In moeilijke tijden kunnen de broeders ook steun aan hun medebroeders ontleen. Veel broeders beschrijven dat broeders zich om hen bekommerden toen ze overspannen of ziek waren. Over die zorg spreken de broeders met veel dankbaarheid en veel broeders voelen zich

hierin gedragen door het broederschap. Een broeder beschrijft hoe hij zich gedragen voelt in ‘donkere tijden’ wanneer hij samen met de broeders zingt: *“alleen in het zingen al van de psalm samen, dat is voor mij een feest (...). Dat we gezamenlijk daar zitten. Dan voel ik me gedragen in die gezangen (...) in de winternacht als het donker is”*. Sommige broeders ervaren ook dat God hierin meedraagt. Zo vertelt een broeder over een ziekenzalving die hij voor een operatie in zijn community ontving waarin hij de wonderlijke ervaring had samen door God en het broederschap gedragen te worden:

Juist in dat intieme moment voel je je gedragen door het broederschap ja. En het wondere is, of was, op de dag dat ik (...) geopereerd moest worden, dat ik naar de operatiekamer werd gereden in bed, [en] dat ik de rust zelf was. De rust zelf. Dat heb ik als iets wonderlijks ervaren. Dat is ook een teken, dat je niet alleen door het broederschap gedragen wordt, maar ook door Hem daarboven.

Uithouden van de schaduwzijden van het broederschap

Net als in een gezin is het samenleven met medebroeders *“niet allemaal hosanna”*. De broeders hebben elkaar niet uitgekozen, maar leven wel met elkaar samen. Meerdere broeders vertellen dat ze het samenwonen niet als moeizaam ervaren, maar het wel af en toe te stellen hebben met elkaars eigenaardigheden: *“iedereen heeft zijn hebbelikheden. Die heb ik ook”*. Hierdoor kan het samenwonen met elkaar soms fricties opleveren. Veel broeders vertellen over de spanning die in het zorgen voor medebroeders zit. Hoewel dit vaak als een mooie en dankbare taak gezien wordt, kan de zorg voor elkaar ook zwaar zijn. Als medebroeders lastig of eigenwijs zijn, kan dat veel geduld vragen: *“Dus dan kon ik weleens, niet dat ik uitviel of zo, maar, ik denk [dan] van ‘verdorie nog aan toe, luister nou toch eens een keer’ (...) Dus dat was wel, vond ik weleens moeilijk, geduld opbrengen”*.

Samenwonen met anderen vergt ook een aanpassingsvermogen van de broeders. De broeders moeten zich doorgaans neerleggen bij het kloosterritme en de manier waarop het ‘huishouden’ georganiseerd is: *“je moet niet te veel willen veranderen want dan gaat het natuurlijk helemaal mis”*. En als de manier waarop de dingen gaan niet aansluit bij de behoeftes van de broeders kan dat soms tot eenzaamheid leiden. Een broeder beschrijft bijvoorbeeld dat hij het jammer vindt dat het contact in de community vaak oppervlakkig is, met name op gebied van gezondheidsproblemen: *“Dus nogmaals, feitelijk in een broederschap ben je vaak alleen. De gesprekken en de recreatie met elkaar is vaak heel oppervlakkig. Ik weet niet of het anders kan”*.

(Wan)hoop ervaren voor je eigen toekomst door de nabijheid van de oudere broeder

De medebroeders vormen op hun hoge leeftijd voorbeelden voor de broeders. Hoe het hun eventueel ook zou kunnen vergaan in de toekomst. In sommige gevallen zijn dat schrikbeelden waar de broeders niet naar uit kijken: *“ik zie het dagelijks ook hier, als je ziet dat mensen de hele dag in bed moeten liggen. Ik moet er niet aan denken dat dat mij overkomt”*. Anderzijds kan het ook inspirerend zijn hoe een medebroeder omgaat met ernstig lijden. Een broeder beschrijft hoe indrukwekkend het was om te zien hoe een medebroeder zijn levenseinde aanvaardde: *“hoe die ziek was, dat was, eh, dat was echt lijden hoor. Maar die dat zo integreerde in zijn, dus dat hij ook, laten we zeggen, ook zijn eigen dood heeft aanvaard als behoren bij het leven”*.

Dat medebroeders die oud en ernstig beperkt zijn toch ook nog kunnen genieten van het leven, stemt ook hoopvol: *“het feit dat hij leeft, dat hij nog een keer kan lachen, dat hij toch wel kan waarderen dat hij nog een stukje taart eet. Nou, dat is iets moois”*. Wanneer de broeders zien hoe oude en beperkte medebroeders nog onderdeel vormen van het broederschap en hoe er met ze omgegaan wordt, ervaren ze vertrouwen in de ouderdom: *“dat geeft ook wel, ook wel weer, weer eh, vertrouwen. Ja ook voor jezelf”*.

5. Discussie

In dit onderzoek is er gepoogd een diepgaand begrip te krijgen voor het fenomeen ouderdom zoals de Minderbroeders Franciscanen in Nederland dat ervaren. Uit dit onderzoek volgt de rode draad van dit fenomeen als ‘een steeds veranderende verstrengeling tussen verlies en ontwikkeling’, waarbij de broeders verliezen ervaren ten gevolge van hun ouderdom en die van medebroeders terwijl ze tegelijkertijd ook in aanraking komen met de aangename aspecten van het ouder worden en zich blijven ontplooiën.

In deze discussie volgt een reflectie op de bevindingen van dit onderzoek. Met behulp van deze reflectie wordt inzichtelijk gemaakt welk licht de bevindingen van dit onderzoek schijnen op de literatuur die als uitgangspunt is genomen voor dit onderzoek en andersom. Hiermee wordt er vormgegeven aan de zorgethische dialoog tussen empirie en theorie (Leget et al., 2017). Omdat de zorgethische inzichten relationaliteit en betekenis het theoretische kader van dit onderzoek vormen, wordt er ook bij stilgestaan bij de vraag welk licht de bevindingen werpen op deze zorgethische inzichten. Tevens zullen er naar aanleiding van de bevindingen aanbevelingen gedaan worden voor verder onderzoek.

Ten eerste bevestigen of versterken de bevindingen van dit onderzoek een aantal aspecten die ook in de literatuur al beschreven zijn.

5.1 Het gevaar van negatieve beelden

Het eerste aspect dat hierin naar voren komt, is de narratieve identiteit van Ricoeur zoals die door Van Nistelrooij et al. (2017) beschreven wordt. Zoals beschreven in het theoretisch kader wordt hierin gesteld dat anderen een grote invloed hebben op iemands identiteit en dat deze dus niet door iemand zelf gevormd wordt. Deze invloed van anderen op identiteit zien we terug in de bevindingen van dit onderzoek. Het duidelijkste voorbeeld hiervan zijn de momenten waarin de broeders zichzelf als ‘oud’ identificeren. De broeders voelen zich (pas) oud wanneer anderen daar aanleiding toe geven. In het thema ‘bittere smaak van verlies’ blijkt dit wanneer de broeders zich oud gaan voelen als anderen ze vragen te verhuizen om plaats te maken voor jongeren of te verhuizen naar een ‘oude’ gemeenschap. Iets vergelijkbaars speelt zich af in het thema ‘aan de zijlijn komen te staan’ waar de broeders zich ouderwets voelen wanneer ‘een jongere generatie’ andere keuzes maken dan zij hadden gedaan. Deze bevindingen onderstrepen hoe schadelijk negatieve beelden van ouderen potentieel kunnen zijn. Zoals in de probleemstelling gesteld wordt, is het beeld van ouderen momenteel

“onnodig zwartgallig” (Baars, 2007, p.57) en verergert dit mogelijk de ouderdomsproblemen die ouderen ervaren. Wanneer erkend wordt dat anderen een sterke invloed hebben op de manier waarop ouderen zichzelf ervaren, is het bijna vanzelfsprekend dat gevoelens van zinloosheid ook als een collectief maatschappelijk probleem gezien moeten worden en niet enkel als de individuele problematiek van ouderen.

Laceulle & Baars (2014) hebben dit in hun gerontologische onderzoek opgemerkt en stellen dat de huidige “culturele narratieven” (p.34) van ouderdom - die enkel verhalen over verval of het zo jong mogelijk blijven, afschilderen - het voor ouderen bemoeilijken om betekenis te ervaren. Zij pleiten dan ook voor alternatieve verhalen over ouderdom die de bestaande verhalen uitdagen. Een gevaar dat zij echter signaleren in het verzamelen van deze verhalen, is dat ouderen de bestaande culturele beelden van ouderdom geïnternaliseerd hebben en deze in hun persoonlijke verhalen laten doorklinken. Dit zien we ook terug in de bevindingen van dit onderzoek. Ook in het verhaal van de broeders klinkt, zoals hierboven toegelicht, sterker door hoe ze door anderen (denken) gezien (te) worden, dan hoe ze zichzelf ervaren. In dit onderzoek blijken dus in overeenstemming met de literatuur de relationele en culturele invloeden op de ervaringen van ouderdom. Dit bevestigt de noodzaak die Laceulle & Baars (2014) signaleren voor alternatieve verhalen over ouderdom en de behoedzaamheid die in het verzamelen van deze verhalen geboden is om daadwerkelijk de eigen ervaring van ouderen op het spoor te komen. Mogelijk vervolgonderzoek zou zich erop moeten richten hoe deze verhalen zo zuiver mogelijk vergaard kunnen worden en hoe deze verhalen de heersende culturele verhalen zo goed mogelijk kunnen uitdagen.

5.2 Het belang van ‘ertoe doen’

Een tweede element uit de literatuur dat bevestigd wordt in dit onderzoek is het belang om ‘van nut’ te zijn of ‘ertoe te doen’. Dit belang heeft reeds een brede erkenning in verschillende vakgebieden. Zo stelt gerontoloog Baars (2007) dat het gevoel geen maatschappelijke bijdrage te leveren waarschijnlijk bijdraagt aan het veelvuldig voorkomen van depressie bij ouderen en schrijft filosoof en theoloog Van Tongeren (2012) dat we proberen zo te leven dat ons leven “er niet net zo goed niet had kunnen zijn” (p.19). Ook binnen het relationele mensbeeld dat de zorgethiek kent, wordt de waarde van ertoe doen herkend. Zo stelt zorgethica Van Heijst (2008) dat het “belangrijk [is] om er in de ogen van anderen toe te doen” (pp. 9-10). Het in de probleemstelling genoemde onderzoek van Van Wijngaarden (2016) laat zien dat deze inzichten ook in de empirie terug te vinden zijn. Een van de vijf elementen van het fenomeen ‘voltooid leven’ dat zij gevonden heeft, is namelijk “*the pain of*

not mattering” (p.88). De broeders in dit onderzoek blijken geen uitzondering te zijn op de wens om van nut te zijn of ertoe te doen. In het thema ‘verbroederd zijn’ komt naar voren hoe belangrijk het is voor de broeders om van betekenis te kunnen zijn voor anderen. Het wordt als waardevol ervaren dat er op jou gerekend wordt en jij er voor jouw medebroeders toe doet. Hierin lijkt ook een grote waarde van het broederschap schuil te gaan. Door onderdeel te zijn van dit broederschap hebben veel broeders een bijna vanzelfsprekend ‘nut’. In het broederschap wordt er namelijk op ze gerekend en - als onderdeel van dit broederschap en in de activiteiten die daarin samen ondernomen worden zoals het samen leven, bidden en zorg dragen voor elkaar - lijken er altijd mensen te zijn waarvoor de broeders ertoe doen.

Opvallend is echter dat het ‘ertoe doen’ bij de broeders meer lijkt te omhelzen dan het ertoe doen “in de ogen van anderen” (pp. 9-10) van Van Heijst (2008). De behoefte om ertoe te doen lijkt een transcendent aspect te kennen dat verder rijkt dan het ertoe willen doen voor een fysieke ander. Dit wordt zichtbaar in de thema’s ‘aan de zijlijn komen te staan’ en ‘waardevolle ontplooiing aan de zijlijn’. In beide thema’s komt naar voren dat sommige broeders ook de wens hebben om bij te dragen aan een toekomst voor anderen. Daarin hebben de broeders de behoefte om ertoe te doen in iets wat hen zelf overstijgt. ‘Ertoe doen’ kan dus breder begrepen worden dan er direct voor fysieke anderen toe doen. Gezien de betekenis van ‘ertoe doen’ die uitvoerig erkend is – ook specifiek bij ouderen – en het inzicht dat dit fenomeen op verschillende manieren vorm kan krijgen, zou een vervolgonderzoek dat exploreert op welke wijze ouderen ervaren dat ze ertoe doen waardevol zijn. Hiermee zou er meer inzicht gekregen kunnen worden in dit fenomeen. De inzichten die een dergelijk onderzoek zou kunnen opleveren, kunnen vervolgens ook dienen als “zinvolle rolmodellen” (Hertogh, 2010, p.15) die voor ouderen behulpzaam kunnen zijn in het leren omgaan met “beperkingen en afhankelijkheid” (p. 14). Hopelijk biedt het inzicht in ‘ertoe doen’ de samenleving en ouderen aanknopingspunten om gevoelens van zinloosheid bij ouderen te verminderen.

Naast het bevestigen van wat er in de literatuur gevonden kan worden, lijken de bevindingen van dit onderzoek ook andere of aanvullende accenten aan te kunnen brengen.

5.3 De dynamiek van betekenis

Het eerste accent dat aangebracht kan worden, is aan het zorgethische inzicht ‘betekenis’.

Veel aspecten van betekenis die in het theoretisch kader zijn uitgewerkt, worden ook zichtbaar in de bevindingen van dit onderzoek. Dat betekenis een breed begrip is, kwam tot

uiting in de breed uiteenlopende manieren waarop de broeders betekenis ervaren. De broeders vinden betekenis in het zorgen voor elkaar, in het in de vingers krijgen van nieuwe technologie zoals de smartphone, in de muziek, in de natuur en in het alledaagse zoals het proeven. Hierin wordt tegelijkertijd ook zichtbaar dat betekenis verschillende lagen lijkt te kennen, waarbij aan het ene uiterste dit alledaagse zoals het genieten van eten staat en aan het andere uiterste de zorg voor elkaar, waarbij sommige broeders dankbaarheid ervaren dat ze anderen kunnen bijstaan in hun lijden. Ook de morele component die betekenis van welzijn onderscheidt (Hupkens et al., 2016), schemert hierin door. De zorg voor anderen kan zoals de broeders vertellen zwaar zijn en daardoor niet direct tot welbevinden leiden, maar omdat in dit zorgen een moreel goed schuilt, is het een betekenisvolle activiteit. Tevens wordt zichtbaar dat betekenis actief gevonden kan worden in bijvoorbeeld het doen van een cursus, maar ook in passieve ervaringen zoals het genieten van de natuur om je huis wanneer je door beperkingen niet verder kunt.

In de bevindingen wordt echter ook een aspect van betekenis uitgelicht dat minder op de voorgrond staat binnen de zorgethische uiteenzetting van betekenis door Leget (2013). Zowel in de rode draad van het fenomeen ouderdom als in de thema's wordt namelijk het dynamische element van betekenis benadrukt. In de rode draad wordt dit zichtbaar in het 'steeds veranderende' element dat naar voren komt. In de thema's wordt dit element in meer detail blootgelegd. De verhouding tussen de verschillende thema's laat zien dat waar er verlies van betekenissen is, er ook ruimte kan ontstaan voor nieuwe betekenissen. Dat een dierbare, betekenisvolle activiteit zoals wandelen of het spelen van een instrument buiten bereik raakt, laat geen onveranderlijk gat van betekenis achter. Deze gaten lijken bij de broeders in grotere of in kleinere mate te kunnen worden opgevuld door alternatieve betekenisvolle activiteiten zoals een intensere beleving van de natuur of het inzetten van muzikale talenten om anderen te begeleiden in het muziek maken. Met name in de thema's 'verrijking als zoete bijmaak van verlies' en 'waardevolle ontplooiing aan de zijlijn' wordt zichtbaar hoe betekenissen uitgediept worden of hernieuwd worden gevonden.³

---

³ Als kanttekening moet wel gesteld worden dat hier niet gesuggereerd wordt dat elk gemis simpelweg door nieuwe betekenissen vervangen kan worden. Het gemis en verdriet om verlies is zoals in de thema's naar voren komt zeker aanwezig, maar nieuwe betekenissen kunnen dit wel 'verzoeten'.

Gezien het verlies dat vaak optreedt in de ouderdom (De Lange, 2007; Fischer et al., 2008; Hertogh, 2010; Hupkens et al., 2016; Narayanasamy et al., 2004; Sjöberg et al., 2017) en de gevolgen van negatieve beeldvorming van ouderdom (Baars, 2007; Jonkers, 2017; Tornstam, 2005; Van Wijngaarden, 2016) die zowel in de probleemstelling geschetst zijn als in de bevindingen naar voren komen, zou het dynamische element van betekenis meer op de voorgrond gebracht moeten worden. Wanneer namelijk, zoals nu vaak het geval is, verlies en verval centraal staan in het beeld van en de verhalen over ouderdom (Baars, 2007; Laceulle & Baars, 2014) en hiertegenover weinig lucht wordt gegeven aan de dynamische aard van betekenis, kan dit mogelijk bijdragen aan het beeld dat ouder worden enkel tot een afname van de ervaring van betekenis leidt. Wanneer er echter meer ruchtbaarheid gegeven wordt aan het dynamische element van betekenis en dus de mogelijkheid om nieuwe betekenissen te ontdekken of ontplooien, zullen verhalen van verval en verlies hopelijk minder tot de conclusie leiden dat de ouderdom daardoor een betekenisloze levensfase is.

Hoewel het dynamische aspect van betekenis wel bekend is, blijft het nog op de achtergrond staan. In het onderzoek naar betekenis bij ouderen van Hupkens et al. (2016) wordt dit dynamische element bijvoorbeeld zichtbaar in de metafoor die zij kiezen om deze betekenis af te beelden. In hun review wordt betekenis afgebeeld als een meanderende rivier, waarin de verschillende gestalten van rivieren worden vergeleken met verschillende aspecten van betekenis. In het voortdurende stromen van een rivier wordt de dynamiek van betekenis fraai gesymboliseerd, al lijkt dit aspect wel op de achtergrond te blijven in het review. In Leget's (2013) zorgethische uiteenzetting moet er nog meer moeite gedaan worden om het dynamische element van betekenis op het spoor te komen. Het lijkt enkel gevonden te worden in de definitie van Nolan et al. (2011) die Leget gebruikt. In deze definitie wordt er gesproken over "de dynamische dimensie van het menselijk leven" (Leget, 2013, p. 31), maar dit lijkt niet verder uitgewerkt te worden in zijn bespreking. Om twee redenen zou het zorgethische inzicht 'betekenis' echter een sterker accent op dynamiek verdienen. Ten eerste is dat de hierboven uitgewerkte positieve invloed die een dynamisch element mogelijk kan hebben op de beeldvorming van ouderdom. Met een sterker accent op dynamiek zou het inzicht betekenis mogelijk een treffender theoretisch kader kunnen vormen om goede zorg voor ouderen op het spoor te komen. Ten tweede sluit het inzicht betekenis met een sterker dynamisch accent beter aan bij de grondbeginselen van de zorgethiek, namelijk dat het moreel goede niet universeel maar particulier is (Leget et al., 2017). Wanneer er namelijk van uitgegaan wordt dat betekenis een constante voor iemand is, verdwijnt de noodzaak om in particuliere momenten te onderzoeken hoe iemand in dat moment betekenis ervaart. Een

nadruk op het dynamische aspect versterkt dus het pleidooi van de zorgethiek voor de erkenning van het particuliere.

5.4 Een brede visie van relationaliteit

De bevindingen van dit onderzoek brengen ook een accent aan op het zorgethische inzicht relationaliteit. Zoals in het bovenstaande is toegelicht, wordt het relationele mensbeeld zoals Ricoeur dat beschrijft, zichtbaar in de bevindingen van dit onderzoek. Ook de nauwe relatie tussen relationaliteit en betekenis wordt in de bevindingen bevestigd. Met name in het thema ‘verbroederd zijn’ is waar te nemen hoe de broeders in relatie tot elkaar betekenis kunnen ervaren. Hiermee bevestigen de bevindingen de zorgethische kritiek op het hedendaagse individualisme (Vosman & Niemeijer, 2017) en wordt zichtbaar hoe mensen in relatie met elkaar leven en betekenis ervaren. Hiertegenover staat echter ook dat er veel manieren zijn waarop de broeders op individuele wijze betekenis ervaren. Zo is het genieten van de natuur voor veel broeders een belangrijke bron van betekenis, evenals het genieten van kunst, muziek en de smaak van eten. Ook deze individualistische activiteiten zijn voor de broeders wezenlijk in hun ervaring van betekenis.

Door de zorgethische relationele bril van zorg kunnen deze activiteiten mogelijk minder goed worden waargenomen. Zorg, zoals Van Heijst (2005, 2012) stelt, is fundamenteel relationeel. Zorg is namelijk altijd gericht op iemand (of iets). Logischerwijs zijn niet alle menselijke activiteiten echter activiteiten van zorg (Tronto, 1993, p. 104). Hoewel ook in deze activiteiten blijft gelden dat de mens fundamenteel relationeel is, is het minder vanzelfsprekend dat de activiteiten tevens relationeel zijn. Wanneer er dus enkel vanuit het intermenselijk relationele zorgethische inzicht gekeken wordt naar de ervaring van ouderdom, bestaat het risico dat de individuele ervaringen van betekenissen buiten beeld raken.

Zoals in het theoretisch kader gesteld wordt, zijn er echter ook bredere invullingen van relationaliteit mogelijk dan enkel het intermenselijke, zoals bijvoorbeeld in de definitie van zorg van Tronto (1993). Zij stelt onze wereld gelijk aan een web waarin mensen met zichzelf en hun omgeving verbonden zijn (p. 103). Door relationaliteit in te vullen met een dergelijke stelling, overstijgt relationaliteit het intermenselijke en omvat het ook de verbondenheid met een omgeving. Dit sluit, zoals ook al eerder gesteld, nauw aan bij de fenomenologische filosofie. Want zoals zorg gericht is op iemand (of iets), is een ervaring in de fenomenologische traditie altijd gericht op iets in onze wereld (Dahlberg et al., 2008). Gezien het feit dat ook individualistische ervaringen betekenisvol zijn in de ervaringen van de broeders, biedt een dergelijk brede invulling van het inzicht relationaliteit waarschijnlijk een

geschikter kijkraam om betekenis op het spoor te komen in deze situatie. Uit dit onderzoek volgt dus dat in zorgethisch onderzoek naar een breed fenomeen dat waarschijnlijk niet enkel getekend wordt door activiteiten van zorg een brede opvatting van relationaliteit waarschijnlijk beter aansluit bij die particuliere situatie. Hoewel de zorgethiek (terecht) kritisch is op een individualistisch mensbeeld (Vosman & Niemeijer, 2017), moet zij er alert op blijven dat ze betekenisvolle individualistische ervaringen niet uit het oog verliest.

5.5 Het tot uiting komen van verbinding

Het bovenstaande argument over een bredere opvatting van relationaliteit, sluit nauw aan bij de tweede deelvraag van dit onderzoek over de manier waarop verbinding gestalte krijgt in de ervaring van de broeders. Deze vraag volgde uit de in de probleemstelling geciteerde onderzoeken die het belang van verbinding aankaarten. Net als bij betekenis wordt verbinding verschillend ingevuld. Zo stellen Hupkens et al. (2016) dat ouderen verbinding kunnen voelen met zichzelf, anderen, iets dat het zelf overstijgt en de samenleving (p. 6). In het theoretisch kader werd verbinding ook genoemd in de definitie van Nolan et al. (2011). Zij spreken in hun definitie van spiritualiteit over “de wijze waarop zij verbonden zijn met het moment, met zichzelf, met anderen, met de natuur, met datgene wat betekenisvol en/of heilig is” (Leget, 2013, p. 31). Deze tweede uitleg van verbinding is breder dan de eerste doordat er ook een element van tijd in is opgenomen (het moment) en uiteraard doordat de verbinding kan plaatsvinden met alles wat betekenisvol of heilig is. Hoewel het transcendente element van verbinding ook in de uitleg van verbinding van Nolan et al. (2011) gelezen kan worden, staat deze meer op de voorgrond bij Hupkens et al. (2016).

In dit onderzoek werd verbinding ook op verschillende manieren teruggezien en zijn elementen van beide definities herkenbaar. Zoals meermaals in het bovenstaande beschreven is, voelen de broeders een verbinding met anderen: hun medebroeders, de gemeenschap, familie en/of vrienden. Door die verbinding met medebroeders in het broederschap, de verbinding met de kerk, de natuur en God en het naleven van gedeelde idealen zijn de broeders ook verbonden met iets dat groter is dan henzelf. Andere aspecten waar broeders zich mee verbonden voelen die niet expliciet in de definities terugkomen zijn bijvoorbeeld muziek, kunst, literatuur, plaatsen waar zij gewoond hebben en nieuwe uitdagingen die zij aangaan zoals het leren van een kaartspel of het omgaan met een smartphone.

Wat echter ook aan het licht komt in de bevindingen van dit onderzoek is dat verbindingen niet altijd even betekenisvol zijn. Betekenis lijkt niet intrinsiek onderdeel te zijn van een feitelijke verbinding, maar eerder verband te houden met de kwaliteit van de verbinding. Zo

sluiten de behoeftes van sommige broeders niet aan bij de behoeftes die hun medebroeders hebben of bij de behoeftes van de gemeenschap waar ze wonen, waardoor ze zich in het broederschap of de gemeenschap eenzaam kunnen voelen. Ook de verbinding met de toekomst van de Franciscanen is hier een voorbeeld van. Waar deze aan de ene kant hoop en nieuwe uitdagingen kan bieden, kan deze zoals hierboven beschreven ook het gevoel wekken dat jij oud bent en aan de kant gezet wordt of tot verdriet leiden om de terugloop van de belangstelling voor het Franciscaanse broederschap. Iets soortgelijks wordt bij sommige broeders zichtbaar in de verbinding die ze voelen met de kerk. Juist omdat ze zich verbonden voelen tot deze kerk zijn ontwikkelingen waar zij niet achter staan pijnlijk.

Deze bevindingen verklaren wellicht ook voor een deel dat er, zoals in de probleemstelling gesteld werd, ambiguïteiten in onderzoek naar verbinding gevonden worden. Het feitelijk verbonden zijn, is dus geen garantie voor het ervaren van betekenis in deze verbinding. De bevindingen van dit onderzoek geven een kleine inkijk in het ontstaan van deze ambiguïteiten en geven daarmee een aanleiding tot vervolgonderzoek. Dit vervolgonderzoek kan een tweeledige functie hebben. Enerzijds kan met dit onderzoek geprobeerd worden een beter begrip van verbinding te krijgen. De huidige definities van verbinding zijn ontzettend breed waardoor ze minder goed als raamwerk gebruikt kunnen worden om gericht verbindingen op het spoor te komen. Bovendien komen met het gebruik van deze definities ook vormen van verbinding aan het licht die niet betekenisvol zijn. Anderzijds kan er in dit onderzoek geprobeerd worden te ontdekken welke kwaliteiten een verbinding betekenisvol maken. Inzicht hierin biedt mogelijkheden om beter te begrijpen wat van betekenis is in ouderdom.

5.6 Geloof en samenwonen

Een opvallend resultaat van dit onderzoek is dat de betekenis van geloof in de ouderdom niet erg duidelijk naar voren gekomen is, terwijl dat vanwege de religieuze levensstijl van de broeders wel de verwachting was. Enerzijds lijkt dat een gevolg te zijn van de manier waarop het onderzoek is uitgevoerd. Geloof of religie was namelijk niet expliciet opgenomen in de vraagstelling van dit onderzoek en daarmee ook geen expliciet onderdeel van de ondersteunende interviewgids (zie bijlage 3). Desondanks is het in vrijwel alle interviews ter sprake gekomen, maar de betekenis van het geloof in de ouderdom is daarbij niet altijd uitgediept. Anderzijds lijkt uit de bevindingen een voorzichtige hypothese te ontstaan dat het geloof een vanzelfsprekend onderdeel is van het leven van de broeders of vervlochten is met wie de broeders zijn en wat ze doen, dat het niet heel expliciet als op zichzelf staand gegeven ter tafel is gekomen. Een voorbeeld van de vervlechting van het broederschap en het geloof

wordt gezien in het thema ‘verbroederd zijn’ wanneer een broeder vertelt dat hij zich tijdens een ziekenzalving door zijn broeders en door God gedragen voelt.

Het broederschap waarin de broeders hun leven leiden, kan herkend worden als een invulling van het geloof van de broeders. Zoals uit de bevindingen naar voren komt, vormt het broederschap in het samen bidden en leven een ritme voor het gezamenlijk uitoefenen en beleven van het geloof en is het broederschap een plek waarin en waar vanuit de broeders een dienst aan mensen kunnen leveren. Het belang van dit regelmatig en gezamenlijk uitoefenen en beleven van het geloof wordt ook in de literatuur herkend, aangezien kerkbezoek het vaakst als variabele gekozen wordt in onderzoek naar religie (Braam et al., 2004, p. 468). In dit onderzoek loopt de betekenis die het geloof en het samenleven in het broederschap hebben echter sterk door elkaar heen, waardoor het lastig is om vast te stellen wat de betekenis van het geloof voor de broeders is. Mocht hier in vervolgonderzoek interesse in zijn, is het aan te bevelen om een groep deelnemers te onderzoeken die sterk gevarieerd is in de manier waarop deelnemers met anderen samenleven. Om een eventuele gedeelde betekenis van het geloof te vinden, moeten er zo min mogelijk andere gedeelde betekenissen aanwezig zijn (Dahlberg et al., 2008).

Gezien de betekenis die het samenleven met elkaar voor de broeders schijnt te hebben, wordt er echter wel een ander licht gescheden op het onderzoek van Korvemaker (2016) dat in de probleemstelling is genoemd. Uit haar onderzoek bleek dat ouderen die in een woongroep wonen zich niet bij voorbaat minder eenzaam voelen dan ouderen die zelfstandig wonen. Uit het onderzoek wordt geconcludeerd dat naast sociale contacten ook psychologische determinanten van invloed zijn op gevoelens van eenzaamheid. Naast de psychologische dimensie van het samenwonen, wordt de betekenisdimensie van het samenwonen echter niet onderzocht. Gezien het belang van betekenis in de ouderdom dat in dit onderzoek duidelijk zichtbaar wordt en het gegeven dat de bevindingen van het onderzoek laten zien dat samenwonen van betekenis is voor deze broeders, zou er bij vergelijkbaar onderzoek als dat van Korvemaker (2016) wellicht ook aandacht moeten zijn voor de betekenisdimensie van samenwonen.

6. Conclusie

In dit onderzoek is er geprobeerd een diepgaand inzicht te krijgen in de ervaring van ouderdom van Minderbroeders Franciscanen, om gehoor te geven aan de vraag naar genuanceerde rapportage over ouderdom. Aan de hand van de bevindingen van het onderzoek is er vervolgens ook geprobeerd een bescheiden bijdrage te leveren aan de zorgethische theorievorming over relationaliteit en betekenis. Met behulp van een fenomenologische benadering is de rode draad ‘een steeds veranderende verstrengeling tussen verlies en ontwikkeling’ gevonden. Deze rode draad weerspiegelt het dynamische aspect van betekenis dat laat zien dat betekenis niet alleen verloren wordt in de ouderdom, maar uitgediept kan worden of hernieuwd kan worden gevonden. Dit is tevens ook het belangrijkste inzicht van dit onderzoek voor het zorgethische inzicht betekenis. Als dit dynamische aspect van betekenis namelijk meer op de voorgrond gesteld wordt, zal dit zorgethische inzicht waarschijnlijk beter als theoretisch raamwerk geëigend zijn om inzicht te verschaffen in de ervaring van betekenis bij ouderen voor wie nu vooral verlies van betekenis op de voorgrond lijkt te staan. De bevindingen bevestigen tevens ook dat ‘ertoe doen’ een belangrijke bron van betekenis is voor ouderen. Aangezien sommige ouderen kampen met gevoelens van zinloosheid, is het aan te bevelen om onderzoek te doen naar het fenomeen ‘ertoe doen’ bij ouderen om zo “zinvolle rolmodellen” (Hertogh, 2010, p. 15) te kunnen bieden.

Met betrekking tot het zorgethische inzicht relationaliteit is gebleken dat een bredere invulling van relationaliteit - waarbij relationaliteit zowel gezien wordt als een verbinding met mensen als met “onze wereld” (Tronto, 1993, p.103) - waarschijnlijk beter geschikt is om ook individuele betekenisvolle activiteiten en ervaringen van ouderen op het spoor te komen. Deze blijken in dit onderzoek namelijk ook veelbeduidend te zijn voor de broeders en zouden bij een smalle opvatting van relationaliteit mogelijk buiten beeld blijven. Dat relationaliteit wel een belangrijke rol speelt voor deze ouderen blijkt echter ook uit dit onderzoek. De bevindingen laten namelijk zien dat de broeders beïnvloed worden door de manier waarop ze door anderen gezien worden. Gezien de dominante aanwezigheid van negatieve beelden van ouderdom in onze samenleving, onderstrepen deze bevindingen de noodzaak om alternatieve beelden van ouderdom onder de aandacht te brengen.

Het onderzoek laat ook zien dat in het zoeken van deze alternatieve beelden er niet eenvoudigweg gesteld kan worden dat ouderen betekenis ervaren wanneer er aspecten aanwezig zijn die in verband gebracht worden met betekenis zoals ‘verbinding’ en

‘samenwonen’. De bevindingen laten namelijk zien dat deze aspecten niet intrinsiek betekenisvol zijn, maar in sommige gevallen ook afbreuk kunnen doen aan betekenis. Er is verder onderzoek nodig om inzicht erin te krijgen wat deze aspecten betekenisvol kan maken voor ouderen.

Samenvattend kan er gesteld worden dat dit onderzoek inzicht geboden heeft in de manier waarop ouderdom ervaren wordt door vitale Minderbroeders Franciscanen en vanuit dit inzicht kleine accenten heeft aangebracht op de zorgethische inzichten relationaliteit en betekenis. De ervaring van de broeders laat zien dat de ervaring van ouderdom niet simpelweg te reduceren is tot een paar aspecten, maar een gelaagde ervaring is die bovendien steeds in beweging blijft. Kortom, grijs worden is niet zwart-wit.

7. Kwaliteit

Om de kwaliteit van dit onderzoek te bespreken, worden de vier kwaliteitscriteria gebruikt die Finlay (2011) hanteert om de kwaliteit van een fenomenologische studie te beoordelen: grondigheid, relevantie, resonantie en reflexiviteit.⁴

7.1 Grondigheid

Een grondige fenomenologische studie wordt uitgevoerd op een wijze passend bij deze benadering (Finlay, 2011). Er is in dit onderzoek geprobeerd om zo trouw mogelijk te zijn aan de RLA. De manier waarop dit gedaan is, is in het methodehoofdstuk uitgewerkt en daar is tevens inzicht gegeven in de manier waarop er van de RLA is afgeweken. Zoals beschreven in dat hoofdstuk was de verzamelde data niet voldoende rijk om tot een essentie te komen die het onderzochte fenomeen voldoende recht deed en is er daarom voor gekozen om een rode draad en thema's van het fenomeen te formuleren. Dit was het gevolg van het aantal deelnemers en de rijkheid van de data. De keuze om zes broeders te interviewen was een pragmatische keuze omdat dit het maximale aantal interviews was dat binnen de beschikbare tijd voor het onderzoek afgenomen en geanalyseerd kon worden. Als de data erg rijk waren geweest had dit aantal in principe voldoende kunnen zijn om de vierde analysestap in zijn geheel uit te voeren en een essentie te formuleren (Dahlberg et al., 2008), maar dit was niet altijd het geval om verschillende redenen. Enerzijds was dit het geval omdat het fenomeen ouderdom een complex fenomeen is dat door zijn verwevenheid met het leven niet eenvoudig te bespreken is en omdat ik beperkt ervaren was in het afnemen van fenomenologische interviews. Anderzijds was het, ook gezien de complexiteit van het fenomeen, voor sommige broeders lastig hun geleefde ervaringen van ouderdom onder woorden te brengen. In de onderzoeksopzet is geprobeerd om deze beperkingen enigszins op te vangen door voldoende tijd uit te trekken voor de interviews (Dahlberg et al., 2008, p.197), door een dag mee te lopen voorafgaand aan de interviews om het inleven in de broeders te vergemakkelijken en door te proberen een zo gevarieerd mogelijke groep broeders te interviewen (Dahlberg et al., 2008, p.197). Gezien het gegeven dat alle broeders tot de Minderbroeders Franciscanen horen, hadden deze natuurlijk veel overeenkomsten, desondanks was er wel veel variatie in de achtergronden en levenslopen van deze broeders. Doordat de deelnemers door de Commissie Ouderenzorg zijn voorgedragen, is er echter geen zicht op of deze variatie mogelijk nog groter had kunnen zijn. Ondanks de bovengenoemde tekortkomingen in de verzameling van de data, zijn er echter wel waardevolle data verzameld. Meerdere broeders gaven aan het eind van het

---

⁴ Eigen vertaling van Finlay's (2011) criteria: "*rigour*", "*relevance*", "*resonance*" en "*reflexivity*" (p. 264)

interview aan de ervaring te hebben dat ze door het interview een beter inzicht hebben gekregen in de manier waarop ze hun ouderdom beleven. Door Dahlberg et al. (2008) wordt aangegeven dat dit een teken kan zijn dat het interview geslaagd was (pp. 184-185).

Er is voor gekozen om geen respondentnummers toe te kennen aan de gebruikte citaten en anekdotes, zoals in de paragraaf 'ethische overwegingen' is toegelicht. Desondanks is er wel op gelet dat er citaten uit alle interviews zijn gebruikt om er zorg voor te dragen dat de rode lijn een gedeelde ervaring is. Bovendien is er ook geprobeerd om kritisch te blijven op gemaakte kennisclaims en bewust te blijven van eigen vooronderstellingen in het kader van *bridling*, door in gesprek te gaan over bevindingen met collega-onderzoeker Anniek Dortmans en deze voor te leggen aan begeleidster dr. Els van Wijngaarden. In de paragraaf 'reflexiviteit' zal dit verder toegelicht worden.

7.2 Relevantie

Zoals in de maatschappelijke en wetenschappelijke probleemstelling gesteld is, zijn de beeldvorming van ouderen en de manier waarop ouderen betekenis ervaren relevante onderwerpen. De bevindingen van dit onderzoek hebben een dieper inzicht geboden in de manier waarop de broeders hun ouderdom ervaren en betekenis beleven. De broeders zijn echter een hele specifieke groep ouderen binnen een bijzondere gemeenschap die niet een-op-een vergeleken kan worden met de meeste Nederlandse ouderen. In fenomenologisch onderzoek zijn betekenissen en essenties, of in dit geval een rode draad, echter altijd afhankelijk van hun context en dus tijd en plaats gebonden (Dahlberg et al., 2008, p.115). Zoals Van Manen (2015) stelt: "*no explication of meaning is ever final*" (p.237). Dat de inzichten niet vaststaand zijn en niet een-op-een te generaliseren zijn naar andere ouderen betekent echter niet dat dit onderzoek geen inzichten of handvatten biedt in andere situaties dan de onderzochte situatie. Zoals in de discussie uiteengezet is, leveren de bevindingen inzichten op die bestaande literatuur bevestigen of er een nieuw licht op schijnen. De accenten die de bevindingen bijvoorbeeld aanbrengen in de zorgethische concepten relationaliteit en betekenis zijn algemene inzichten die er ook in andere particuliere situaties aan kunnen bijdragen dat er meer inzicht in betekenis verschaft kan worden en er alternatieve verhalen over ouderdom (Laceulle & Baars, 2014) op het spoor gekomen kunnen worden. Tot slot zijn de bevindingen ook relevant als "zinvolle rolmodellen" (Hertogh, 2010, p.15). Een zinvol rolmodel is ook waardevol wanneer het niet voortkomt uit een vergelijkbare situatie. Het is misschien juist dan in staat een nieuw licht schijnen op ervaringen.

7.3 Resonantie

In fenomenologisch onderzoek wordt er gepoogd om diepgaand en beeldend inzicht te verkrijgen in de leefwereld van de deelnemers. In dit onderzoek is er gepoogd de bevindingen textuur te geven door dicht bij de ervaringen van de broeders te blijven in de beschrijvingen van de thema's en de rode draad. Er is geprobeerd de rijkheid van de ervaringen in het schrijven te behouden en niet te reduceren. Om dit te bereiken, zijn er ook veel citaten opgenomen in de rapportage van de bevindingen. Bovendien kan de lezer hierdoor zelf een inkijkje nemen in de ervaringen van de broeders, waardoor deze ervaringen hopelijk ook beter invoelbaar worden.

In het bevindingenhoofdstuk zijn er geen alternatieve bronnen van informatie gebruikt dan de interviews met de broeders om te tonen welke inzichten de ervaringen van de broeders onthullen. In de discussie en conclusie is er echter wel gepoogd deze data in verband te brengen met de literatuur, zodat ook zichtbaar wordt waar de bevindingen wel en niet resoneren met deze literatuur.

7.4 Reflexiviteit

In dit onderzoek is er geprobeerd door middel van *bridling* zo reflexief mogelijk te onderzoeken (Dahlberg et al., 2008) en om zo bewust mogelijk te blijven van mogelijke vooronderstellingen, onbewuste oordelen en trouw aan de gekozen onderzoeksbenadering. Deze reflectie is gedeeltelijk ondersteund door middel van het schrijven van reflectieverslagen. Ter illustratie zijn hier een aantal fragmenten van opgenomen in de bijlage (zie bijlage 4). Deels was deze reflectie ook op de vraag gericht hoe er zo integer mogelijk omgegaan kon worden met (de verhalen van) de broeders. Deze reflectie is gedeeltelijk opgenomen in de paragraaf 'ethische overwegingen' van het methodehoofdstuk. Om de reflexiviteit te vergroten en elkaar te kunnen ondersteunen bij *bridling*, zijn de onderzoekservaringen gedurende het onderzoek gedeeld met collega-onderzoeker Anniek Dortmans. Tevens is er tijdens het verzamelen, analyseren en rapporteren van de data zo min mogelijk theorie bestudeerd om hier niet door beïnvloed te worden en in deze fase van het onderzoek de data zo open mogelijk tegemoet te kunnen treden.

Literatuur

- Baars, J. (2007). *Het nieuwe ouder worden: Paradoxen en perspectieven van leven in de tijd*. Amsterdam: SPW.
- Baars, J., & Phillipson, C. (2013). Connecting meaning with social structure: Theoretical foundations. In J. Baars, J. Dohmen, A. Grenier, & C. Phillipson (Red.), *Ageing, meaning and social structure: Connecting critical and humanistic gerontology* (pp. 11-30). Bristol, England: Policy Press.
- Bishop, A.J. (2008). Stress and depression among older residents in religious monasteries: Do friends and god matter? *International Journal of Aging & Human Development*, 67(1), 1-23.
- Braam, A.W., Hein, E., Deeg, D.J.H., Twisk, J.W.R., Beekman, A.T.F., & Van Tilburg, W. (2004). Religious Involvement and 6-year course of depressive symptoms in older Dutch citizens: Results from the longitudinal aging study Amsterdam. *Journal of Aging and Health*, 16(4), 467-489.
- Brandstätter, M., Baumann, U., Borasio, G.D., & Fegg, M.J. (2012). Systematic review of meaning in life assessment instruments. *Psycho-Oncology*, 21(10), 1034–1052.
- Centraal Bureau voor Statistiek. (2017, 1 november). *Bevolking: Kerncijfers* [Statline]. Beschikbaar op <http://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=37296NED&D1=8-21&D2=0,5,10,15,20,25,30,35,40,45,50-58,1&HDR=T&STB=G1&VW=T>
- Creswell, J.W. (2007). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches* (2e ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Crowther, M.R., Parker, M.W., Achenbaum, W.A., Larimore, W.L., & Koenig, H.G. (2002). Rowe and Kahn's model of successful aging revisited: Positive spirituality – the forgotten factor. *The Gerontologist*, 42(5), 613-620.

- Dahlberg, K., Dahlberg, H., & Nyström, M. (2008). *Reflective lifeworld research* (2nd ed.). Lund, Sweden: Studentlitteratur.
- De Juan Pardo, M.Á., Russo, M.T., & Roqué Sánchez, M.V. (2018). A hermeneutic phenomenological explorations of living in old age. *Geriatric Nursing*, 39(1), 9-17.
- De Lange, F. (2007). *De mythe van het voltooide leven* (2e druk). Zoetermeer: Meinema.
- Fischer, R.S., Norberg, A., & Lundman, B. (2008). Embracing opposites: Meaning of growing old as narrated by people aged 85. *International Journal of Aging and Human Development*, 67(3), 259-271.
- Finlay, L. (2011). *Phenomenology for therapists: Researching the lived world*. Chichester, England: Wiley
- Garssen, J. (2011, 6 juli). *Demografie van de vergrijzing*. Beschikbaar op <https://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2011/27/demografie-van-de-vergrijzing>
- Gilligan, C. (1982). *In a different voice: Psychological theory and women's development*. Cambridge, MA/London, England: Harvard University Press.
- Hertogh, C.M.P.M. (2010). *De Senectute: Ethiek en kwetsbaarheid* [Oratie]. Beschikbaar op www.emgo.nl/files/633
- Huber, M., Knottnerus, J.A., Green, L.W., Van der Horst, H.E., Jadad, A., Kromhout, D., ... Smid, H. (2011). How should we define health? *British Medical Journal*, 343, d4163. doi: 10.1136/bmj.d4163.
- Hupkens, S., Machielse, A., Goumans, M. & Derkx, P. (2016) Meaning in life of older persons: An integrative literature review. *Nursing Ethics*, 1-19. <https://doi.org/10.1177/0969733016680122>
- Jonkers, A. (2017, 30 september). Dolgelukkig in het verpleeghuis, het kán dus wel. *De Volkskrant*. Geraadpleegd op <http://www.volkskrant.nl>

- Kittay, F. (1999). *Love's labor: Essays on women, equality, and dependency*. New York, NY: Routledge.
- Korvemaker, I.C. (2016). *Eenzaamheid bij ouderen: het effect van helpgedrag en self-efficacy op eenzaamheidsgevoelens van ouderen in woongroepen en zelfstandige seniorenwoningen* (Masterthesis, Universiteit Utrecht, Nederland). Beschikbaar op <https://dspace.library.uu.nl/handle/1874/336690>
- Laceulle, H., & Baars, J. (2014). Self-realization and cultural narratives about later life. *Journal of Aging Studies*, 31, 34-44. doi: 10.1016/j.jaging.2014.08.005
- Leget, C.J.W. (2013). *Zorg om betekenis: Over de relatie tussen zorgethiek en spirituele zorg, in het bijzonder in de palliatieve zorg*. Amsterdam: SWP.
- Leget, C.J.W., Van Nistelrooij, I., & Visse, M. (2017). Beyond demarcation: Care ethics as an interdisciplinary field of inquiry. *Nursing Ethics*, 1-9. <https://doi.org/10.1177/0969733017707008>
- Machielse, A. (2017). *Afgezonderd of ingesloten? Over sociale kwetsbaarheid van ouderen* [Oratie]. Geraadpleegd op <http://repository.uvh.nl/uvh/bitstream/handle/11439/2682/oratie%20Anja%20Machielse%20-%20Afgezonderd%20of%20ingesloten.pdf?sequence=1>
- Merakou, K., Taki, S., Barboui, A., Antoniadou, E., Theodoridis, D., Karageorgos, G., & Kourea-Kremastinou, J. (2017). Sense of coherence (SOC) in Christian orthodox monks and nuns in Greece. *Journal of Religion and Health*, 56, 521-529. doi: 10.1007/s10943-016-0244-5
- Narayanasamy, A., Clissett, P., Parumal, L., Thompson, D., Annasamy, S., & Edge, R. (2004). Responses to the spiritual needs of older people. *Journal of Advanced Nursing*, 48(1), 6-16.

- Nolan, S., Saltmarsh, P., & Leget, C.J.W. (2011). Spiritual care in palliative care: Working towards an EAPC task force. *European Journal of Palliative Care*, 18(2): 86-89.
- Ricoeur, P. (1992). *Oneself as another*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu. (2018). *Levensverwachting: hoe oud worden we in de toekomst* [VTV]. Beschikbaar op <https://www.vtv2018.nl/Levensverwachting>
- Rykkje, L.L.R., Eriksson, K. & Raholm, M. (2013). Spirituality and caring in old age and the significance of religion: A hermeneutical study from Norway. *Scandinavian Journal of Caring Science*, 27, 275-284. doi: 10.1111/j.1471-6712.2012.01028.x
- Schnabel, P., Meyboom-De Jong, B., Schudel, W.J., Cleiren, C.P.M., Mevis, P.A.M., Verkerk, M.J., ... Stultiëns, L.F. (2016). *Voltooid leven: Over hulp bij zelfdoding aan mensen die hun leven voltooid achten*. Den Haag: Adviescommissie voltooid leven.
- Sjöberg, M., Beck, I., Rasmussen, B.H., & Edberg, A. (2017). Being disconnected from life: Meanings of existential loneliness as narrated by frail older people. *Aging & Mental Health*, 1-8. <https://doi.org/10.1080/13607863.2017.1348481>
- Sociaal Cultureel Planbureau. (2017, 22 september). *Gelukkig in een verpleeghuis* [Publicatie]? Beschikbaar op https://www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2017/Gelukkig_in_een_verpleeghuis
- Tornstam, L. (2005). *Gerotranscendence: A developmental theory of positive aging*. New York, NY: Springer.
- Tronto, J.C. (1993). *Moral boundaries: A political argument for an ethic of care*. New York, NY: Routledge.
- Van der Meide, H. (2014). Data-analyse volgens de fenomenologische reflectieve leefwereldbenadering. *KWALON*, 19(3), 68-73.

- Van der Meide, H. (2015). Het onthullen van ervaringen: Fenomenologie als kwalitatieve onderzoeksbenadering: Deel I van een tweeluik. *KWALON*, 20(1), 21-28.
- Van Heijst, A. (2005). *Menslievende zorg een ethische kijk op professionaliteit*. Kampen: Uitgeverij Klement.
- Van Heijst, A. (2008). *Iemand zien staan*. Kampen: Uitgeverij Klement.
- Van Heijst, A. (2012). Professionals are vulnerable and precious too. In A. van Heijst (Red.), *Professional Loving Care* (pp. 181-199). Leuven, België: Peeters.
- Van Leeuwen, R., Leget, C.J.W., & Vosselman, M. (2016). *Zingeving in zorg en welzijn*. Amsterdam: Boom.
- Van Manen, M. (2015). Writing in the dark. In M. van Manen (Red.), *Writing in the dark: Phenomenological studies in interpretive inquiry* (pp. 237-252). London, England: Routledge.
- Van Nistelrooij, I. (2014). *Sacrifice: A care-ethical reappraisal of sacrifice and self-sacrifice*. Leuven, België: Peters.
- Van Nistelrooij, I., Visse, M., Spekkink, A., & De Lange, J. (2017). How shared is shared decision-making? A care-ethical view on the role of partner and family. *Journal of Medical Ethics*, 43, 637-644. doi: 10.1136/medethics-2016-103791
- Van Tongeren, P. (2012). *Leven is een kunst* (5de ed.). Zoetermeer: Uitgeverij Klement.
- Van Wijngaarden, E.J. (2015). Fenomenologisch onderzoek naar voltooid leven bij ouderen: Deel II van een tweeluik. *KWALON*, 20(1), 34-39.
- Van Wijngaarden, E.J. (2016). *Ready to give up on life: A study into the lived experience of older people who consider their lives to be completed and no longer worth living* (Proefschrift, Universiteit voor Humanistiek, Nederland). Geraadpleegd op <http://repository.uvh.nl/uvh/handle/11439/2694>

- Van Wijngaarden, E.J. (2018, Maart) Over het voltooide leven: Lessen uit het klooster. *Volzin*, 3.
- Vosman, F. (2017, April). Ongebreidelde zorg: Het gezondheidsconcept van Huber onder de loep. *Waardenwerk*, 68, 61-68.
- Vosman, F. (2018). The moral relevance of lived experience. In S. van den Heuvel, P. Nullens, & A. Roothaan (Red.), *Theological ethics and moral value phenomena* (pp. 65-92). Oxon, England: Routledge.
- Vosman, F., & Baart, A. (2017). Nieuwe vormen van neoliberalisme: Onvermoed, onvermijdelijk, ongezien? In T. Biebricher (Red.), *Onvermoed en onvermijdelijk: De vele gezichten van het neoliberalisme*. Nijmegen, Valkhof Pers.
- Vosman, F., & Niemeijer, A. (2017). Rethinking critical reflection on care: Late modern uncertainty and the implications for care ethics. *Medicine, Health Care and Philosophy*, 20(4), 465- 476. doi: 10.1007/s11019-017-9766-1

Bijlagen

Bijlage 1 - Informatiebrief

Wat wordt er onderzocht?

- De geleefde ervaring van ouderdom van Franciscanen Minderbroeders op hoge leeftijd.
- De geleefde ervaring van Franciscanen Minderbroeders die zorg dragen voor medebroeders op hoge leeftijd

Wat is het doel van het onderzoek?

- Diepgaand inzicht krijgen in de omgang van minderbroeders franciscanen met ouderdom, hoe zij toeleven naar het einde en welke rol hun specifieke manier van (samen)leven en spiritualiteit in dit proces spelen; ook de beleving van het einde van het religieuze leven in zijn huidige vorm – getuige het teruglopend aantal roepingen - en van het afnemend aantal kerkleden kunnen daarbij ter sprake komen.
- Een bijdrage leveren aan zorgethische theorievorming over relationaliteit, kwetsbaarheid en afhankelijkheid.

Aan welke criteria moet u voldoen om mee te doen met dit onderzoek?

- U bent op hoge leeftijd, dat wil zeggen ongeveer 80 jaar of ouder, en ondervindt gevolgen van ouderdom.
- U bent wilsbekwaam.

OF

- U bent een vitale oudere, dat wil zeggen ongeveer tussen de 60 en 80 jaar oud, en draagt zorg voor uw medebroeders.

Hoe wordt het onderzoek uitgevoerd?

Door middel van diepte-interviews wordt zorgvuldig uitgevraagd wat de broeders ervaren als zij te maken hebben met ouderdom of de zorg voor oude medebroeders.

Hoe lang duurt het interview?

Het interview duurt ongeveer anderhalf uur. Uiteraard wordt de duur afgestemd op uw situatie en uithoudingsvermogen. Het heeft de voorkeur dat u alleen bent en dat wij tussentijds niet gestoord worden.

Moet ik iets voorbereiden?

Tijdens het interview vraagt de interviewer naar uw eigen ervaringen. U hoeft hiervoor helemaal niets voor te bereiden. Maar stel dat u een ansichtkaart, een foto, een gedicht, een spreuk of een afbeelding van een schilderij heeft, wat symbool staat voor uw ervaring, of uiting geeft aan uw gevoelens, dan wil ik u vragen of u dit vooraf wilt opzoeken, zodat u het tijdens het interview kunt laten zien en toelichten.

Wat gebeurt er met uw gegevens?

Van alle interviews wordt een geluidsopname gemaakt met een kleine voice-recorder. Elke geluidsopname wordt door de onderzoeker letterlijk uitgetypt en vervolgens geanalyseerd. In verband met de controleerbaarheid en de betrouwbaarheid van wetenschappelijk onderzoek wordt er veel waarde gehecht aan het zorgvuldig en anoniem bewaren van onderzoeksdata. Daarom worden de geanonimiseerde gegevens tot 15 jaar na afloop van dit onderzoek bewaard.

Is mijn privacy gewaarborgd?

Alle onderzoeksdata worden geanonimiseerd. Uw privacy is daarmee volledig gewaarborgd. De documenten worden anoniem geregistreerd, opgeslagen en geanalyseerd. Ze zijn niet tot de persoon herleidbaar. Dit geldt voor de geluidsopname, het uitgetypte interview en de ingevulde formulieren.

Wie komt mij interviewen?

Wie is onderzoeker/zijn onderzoekers?

- dr. Els van Wijngaarden, gepromoveerd op onderzoek naar voltooid leven en universitair docent aan de UvH
- Thessa Thölking, 21 jaar, geneeskundestudent en masterstudent Zorgethiek en Beleid aan de UvH
- Anniëk Dortmans, 30 jaar, psychiatrisch verpleegkundige in het UMC Utrecht en masterstudent Zorgethiek en Beleid aan de UvH

Wie komt interviewen?

Anniëk Dortmans of Thessa Thölking zal het interview afnemen bij u in kader van hun afstudeeronderzoek van de masteropleiding Zorgethiek en Beleid aan de UvH.

Stel dat ik naar aanleiding van het interview nog door wil praten, wat dan?

Als u na het interview nog graag door wilt praten dan kunt u achteraf altijd contact opnemen met Tonny van den Heuvel. Indien gewenst kunt u ook contact opnemen met een van de onderzoekers. Hun contactgegevens bevinden zich op de eerste pagina van de informatiebrief.

Waar is dit onderzoek ingebed?

Dit onderzoek is ingebed in het onderzoeksprogramma van de Leerstoelgroep Zorgethiek van de UvH en wordt begeleid door dr. Els van Wijngaarden.

Met wie kan ik contact opnemen over het onderzoek?

U kunt altijd contact opnemen met Thessa Thölking en Anniëk Dortmans als u vragen heeft. Gedurende de looptijd van het onderzoek kunt u ook altijd contact opnemen met begeleidend universitair docent Els van Wijngaarden. Op de eerste pagina van deze informatiebrief vindt u alle contactgegevens.

Bijlage 2 - Informed consent

Ik geef toestemming om mee te werken aan het volgende onderzoek: “ouder worden en voltooid leven onder Franciscanen in Nederland.”

Ik heb de informatiebrief gelezen. Ik kon aanvullende vragen stellen. Ik had genoeg tijd om te beslissen of ik meedoe. Ik weet dat meedoen vrijwillig is. Ik weet dat als ik mij gedurende de looptijd van het onderzoek wil terugtrekken, ik dat kenbaar kan maken bij de onderzoeker. Mijn wens wordt dan gehonoreerd.

Ik geef toestemming om de geanonimiseerde gegevens 15 jaar na afloop van dit onderzoek te bewaren.

Ik geef wel/geen* toestemming om de geanonimiseerde onderzoeksgegevens gedurende de bewaarperiode van 15 jaar *opnieuw te gebruiken* voor een nieuw of vervolgonderzoek, indien die situatie zich voordoet.

Naam respondent:

Handtekening:

Datum: __ / __ / 2018

Ik verklaar hierbij dat ik deze respondent voldoende heb geïnformeerd over het genoemde onderzoek.

Naam onderzoeker:

Handtekening:

Datum: __ / __ / 2018

-----

* Doorhalen wat niet van toepassing is.

Bijlage 3 - Semi-gestructureerde interviewgids

Opening:

- a. Bedanken voor deelname en tijd
- b. Uitleggen over het onderzoek
- c. Informeren of er nog vragen zijn over het interviews
- d. Uitleg karakter interview: open karakter, geen vastomlijnde vragen, op zoek naar ervaringsbeschrijvingen en die uitdiepen

1. Introductievraag

- a. Kunt u iets vertellen over uw roeping?

2. **Onderdeel 1) Ouderdom**

- a. Kunt u omschrijven wat het betekent om xx jaar oud te zijn?
- b. Kunt u een moment of gebeurtenis omschrijven dat uw ervaring van het leven op hoge leeftijd illustreert?
- c. Kunt u zo rijk mogelijk beschrijven hoe deze ervaring uw dagelijkse leven beïnvloedt?

3. **Onderdeel 2) Verbinding**

- a. Kunt u beschrijven hoe u zich op dit moment verbonden voelt met het leven?
- b. Kunt u een moment omschrijven waarin u deze verbinding voelt?
- c. Kunt u een moment omschrijven waarin u deze verbinding heel sterk voelde
- d. Kunt u vertellen wat deze verbinding voor u betekent?
- e. Kunt u ook een moment beschrijven waarin u zich niet/minder verbonden voelt?
- f. Welke dingen beïnvloeden uw gevoel van verbondenheid?

4. **Onderdeel 3) Samenleven**

- a. Kunt u omschrijven wat het voor u betekent om samen te leven in de gemeenschap?
- b. Kunt u een moment omschrijven waarin u dit ervaart?
- c. Welke dingen beïnvloeden het samenleven met elkaar?

5. Doorvraagvragen:

- a. Kunt u deze ervaring zo veel mogelijk beschrijven als u hem beleefde?
- b. Kunt u deze ervaring beschrijven zodat ik het gevoel heb hem zelf mee te maken: wat voelde u, wat was de stemming, welke emoties voelde u?
- c. Kunt u hier met zo veel mogelijk detail wat meer over vertellen?
- d. Wat bedoelt u als u ... zegt
- e. Hoe is het om ...?
- f. Op wat voor een manier?
- g. Kunt u in de afgelopen twee weken een moment bedenken waarin u ....?
- h. U vertelde mij net iets (positiefs/negatiefs), beleeft u ook momenten waarin u het tegenover gestelde ervaart?

6. Afsluiten

- a. Afsluitende woorden, samenvatting
- b. Bedanken
- c. Mogelijkheden voor contact met Tonny v/d Heuvel
- d. Contactgegevens onderzoekers voor evt. vragen
- e. Uitleg over verloop onderzoek vanaf nu
- f. Behoeftes aan resultaat onderzoek?

Bijlage 4 - Illustratieve fragmenten uit reflectieverslagen

Fragment I – bewustwording van vooronderstellingen:

“[mijn ervaring] maakte me ervan bewust hoe ik mijn eigen vooronderstellingen heb over vitaliteit en dat dat eigenlijk een heel rekbaar begrip is. [...] Omdat ik [deze broeder] in eerste instantie niet als vitaal zag, realiseerde ik me dat ik bij vitaal schijnbaar toch eerder aan de ‘The North Face’ jas dragende pensionado’s die op hun elektrische fietsen dagtochten maken dacht. Uit het interview bleek dat deze broeder, hoewel oud en iets traag, naar eigen zeggen in goede gezondheid verkeerde en actief was en wat dat betreft dus zeker vitaal. In die zin was ik te vlug geweest met mijn oordeel over zijn vitaliteit”

Fragment II – reflectie op dataverzameling:

“Ik merkte in het terugluisteren [van het interview] dat ik in dit interview toch nog wel een beetje sturend ben geweest doordat ik op een gegeven moment overging op een ‘volgend’ onderwerp dat ook deel uitmaakte van mijn deelvragen. Ik heb geprobeerd om dat in de volgende interviews minder te doen. Wat ik ook merkte - en dat is iets wat ik van mezelf ken vanuit mijn gesprekstrainingen bij geneeskunde - is dat ik het soms moeilijk vind om iemand te vragen concreet te worden. Ik heb dan (onterecht) het gevoel dat ik de ander het gevoel geef dat ik hem niet begrijp of me niet kan verplaatsen in wat hij vertelt. Een voorbeeldje uit het interview: toen de broeder zei dat hij het prettig vindt dat anderen een beroep op hem kunnen doen, kreeg ik het gevoel dat als ik zou gaan vragen waarom hij dat prettig vindt, dat ik dat hij dat gevoel moet uitleggen omdat ik me daar niet in kan verplaatsen”

Fragment III – bewustwording van onbedoeld oordeel:

“Een [...] oordeel dat ik bij mezelf opmerkte was toen de broeder meermaals zei dat hij niet belemmerd werd door zijn beperkingen. Ik merkte dat ik toen meteen een soort weerstand bij mezelf voelde. Ik vroeg me af of het inderdaad het geval is dat deze broeder niet [...] belemmerd wordt of dat het een ontkenning van de situatie is. Ik heb namelijk in mijn familie vaker meegemaakt dat er gezegd wordt dat er niets aan de hand is wat gezondheidsproblemen/beperkingen betreft, terwijl soms het tegendeel waar blijkt te zijn. Ik heb daarom voorzichtig doorgevraagd op deze uitspraak van de broeder en ik ga oppassen met deze vooronderstelling tijdens de analyse”

*de weglatingen in de fragmenten zijn toegepast om herleidbaarheid te verminderen

Bijlage 5 - Analysevoorbeeld

Tekst	Betekenis eenheid	Betekenis cluster	Subthema
Ja... nu hoor je inderdaad <i>bij de... bij de ouderen</i> . Ik heb me er wel tegen verzet. Maar .. ja.. op den duur moet je er toch aan geloven	<ul style="list-style-type: none"> - Verzetten tegen de ouderdom - Op den duur moet je aan de ouderdom geloven 	<ul style="list-style-type: none"> - Verzet - Overgave 	<ul style="list-style-type: none"> - Een beladen vertrek - Jezelf over leren geven
Wat dat betreft is er een tijd dat de broeders nog veel konden. Maar er komt nou een tijd dat ik veel meer in moet springen. Ook met autorijden hè. Ja. Ja en soms is dat weleens zwaar. En dan verlang ik weer terug van de tijd van plaats X.	<ul style="list-style-type: none"> - Een tijd waarin je meer moet inspringen voor medebroeders - Medebroeders ondersteunen door auto te rijden - Als het zwaar is terugverlangen naar de tijd van plaats X 	<ul style="list-style-type: none"> - Meer zorg voor elkaar - Meer zorg voor elkaar - Heimwee 	<ul style="list-style-type: none"> - Van betekenis kunnen zijn voor anderen - Verzetten tegen de ouderdom - Een beladen vertrek
als je jong bent, dan ben je erbij, bij de toekomst. Ja tegelijkertijd ook iets van dat bijna aan de l-, en is dit, ja, dat maakt deel uit van het geheel en je voelt je erbij thuis toch. Je zou het ook niet willen missen, zou het leven ook niet willen missen nee. Maar op een gegeven moment moet je het toch uit handen geven. [stilte] Ja en ik blijf het toch wel altijd spannend vinden ook. Het leven. De dingen die er gebeuren, welke kant gaat het uit.	<ul style="list-style-type: none"> - Realisatie dat je niet meer aanwezig bent bij de toekomst - Het leven niet zouden willen missen - Het leven uit handen moeten geven - Afvragen wat de toekomst zal brengen 	<ul style="list-style-type: none"> - Confrontatie met eindigheid - Verzet - Overgave - Mogelijkheden in de toekomst 	<ul style="list-style-type: none"> - Het speelveld moeten verlaten - Doorleven van lichamelijke teloorgang - Jezelf over leren geven - Gedrevenheid nieuwe uitdagingen aan te gaan